

CSEPELI GYÖRGY

**...és nem is kell hozzá
zsidó**

AZ ANTISZEMITIZMUS
TÁRSADALOMLÉLEKTANA

KOZMOSZ KÖNYVEK

A fotót Farkas Antal készítette

A borítón
Varga Imre szobrának részlete,
amely a Dohány utcai zsinagóga
kertjében áll

A SZAVAK „FAJTALANSÁGA”

„Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” Wittgenstein ezzel a meghökkentő gondolattal fejezi be *Logikai-filozófiai értekezését*, mi viszont e mondat jegyében indítjuk a mindennapi antiszemitizmusról szóló tanulmányunkat.¹ Eszerint semmit sem szabad kimondani, csak azt, amit mondani lehet, azaz a természettudomány tételeit. „A többi, néma csend.”²

Az idézett szavakat az élettől búcsúzó Hamlettől idézem, aki barátjára, Horatióra hagyja a feladatot, hogy *beszélje el* Fortinbrasnak a történeteket, *győzze meg igaz ügyéről a kételkedőket*. Mit tehet Horatio? Ha osztja a wittgensteini szkepszist, akkor a csupasz tényekre kell szorítkoznia: elmondhatja, hogy mi történt. De elmondhatja-e? Hiszen Hamlet arra szólította föl, hogy *győzze meg igaz ügyéről a kételkedőket*, s az nyilvánvaló, hogy a pusztá tények magukba zárt világot képeznek, melynek természettudományos kifejtéséből legfeljebb Hamlet halálának okai ismerhetők meg. Hogy igaza volt-e Hamletnek vagy sem, arról Horatiónak nem volna szabad nyilatkoznia. A királyfi tragédiáját is az okozta, hogy maga sem volt képes eldönteni, voltaképpen mit kell tennie. Ezen a szinten csak annyi bizonyos, hogy volt valamilyen feladata Hamletnek, de hogy mi volt ez, igaz vagy hazug eszme hatalmában élt-e, azt nem mondhatjuk meg.

De hallgathat-e Horatio? Ha önmagának bebizonyítja, hogy hallgatnia kell, mivel Hamlet ügyére vonatkozó kijelentéseihez nem illeszthet a természettudomány képleteivel alátámasztható igazságokat, akkor csapdába kerül. Ugyanis *mások* fognak beszélni, akikben nem lüktetnek a Wittgenstein-féle ismeretelméleti dilemmák. Íz esetben a történetekre *kíváncsi* Fortinbras az udvaroncok, Rosencrantz és Guildenstern kollégái elmondása alapján fog tájékozód-

ni, s Hamleten rajtamarad a pártütés, a gyáva gyilkolás rágalmozó vádja. Horatio dilemmája ugyanis abban van, hogy ismeretelméleti értelemben véve korrekt hallgatása is közlésnek fog minősülni: *nem fog tudni nem kommunikálni*.

Az emberi létnek ugyanis csak egyik színtere az a világ, melynek tényei természettudományos értelemben szabatosan leírhatók és megfogalmazhatók. Innen nézve ugyan kimondhatatlannak tűnik, de kétségbevonhatatlanul létezik egy másik szint is, mely a tények jármán kívül azt a többletet tartalmazza, ami nélkül az embernek élnie ugyan lehet, de nem érdemes. Itt találjuk az *értékeket*, a boldogtalanságot és a boldogságot, a szépséget és a rútságot, a hasznot és a kárt, mindent, aminek vonzásában megéljük a múltó időt, míg el nem ér bennünket az örökkévalóság, mely számunkra vak és süket.

Következésképpen hatalmas a szólni tudók felelőssége. Nem ámíthatják magukat a hallgatás bölcsességével, hiszen az értékek szintjén, az eleven emberi gyakorlat társas és társadalmi erektől lüktető színterén a szavak visszatartása éppúgy közlésértékű, mint a szavak kiejtése, mondatokká rendezése. A szavak valóban csupán cifra rongyok, amíg érvényük aprólékosan összevethető az örökkévaló természeti világ tényeivel, azonban nyomban iszonytató erejű hatalommá válnak, mihelyt a kimondhatatlant célozzák meg. Hitejük vagy hiteltelenségük ez esetben attól fog függeni, hogy kik és milyen célokra mozgósulnak hallatukra.

A világot mint olyat a szavak által mozgósított emberi akarat nem változtathatja meg, de mihelyt a *jó* és a *rossz* harcába ágyazva szemléljük a szavakat, azonnal kitűnik, hogy bennünket, viszonyainkat, életünket, egyszóval mindazt, aminek jegyében megéljük mindennapjainkat, nagyon is megváltoztathatják a kimondott és leírt szavak.

Magukban veszedelmesekek, mi több, fajtalanok a szavak, hiszen mit sem árulnak el arról, hogy mire is jók. Még a kimondhatóhoz illő szavak is hazugok lehetnek, hiszen egy s ugyanazon tény annyiféle értéket támaszthat alá, ahányféle látószögből közelítünk hozzá. Tom Stoppard éppen a *Hamletből* írt nagyszerű drámát, mely a történet teljes tényanyagát megőrizve Rosencrantz és Guildenstern szemszögből eleveníti föl a dán királyfival megeseett eseményeket,

melyek ezáltal elveszítik tragikus pátozszakat, elhomályosul bennük az „igaz ügy”, s inkább mélyítik, semmint eloszlatják a kételyeket a kétkedőkben.

Amikor emberi, lelki, társadalmi ügyekről beszélünk, szavak állnak szavakkal szemben, de nem mindegy, hogy milyen szavak, mert a jó- és a rosszakarat szavai nem egyenműek. Azon kell lennünk, hogy ne engedjünk a szavak „fajtalanságában” rejlő csábításnak. Meg kell küzdenünk a jó szavakért. Ez nemcsak a szándékon múlik. Történelmi időket élünk, következésképpen tudnunk kell, hogy mikor és kik milyen szavakat használtak azokra az értékekre, melyeket ma akarunk szolgálni. Ilyen értelemben az értékekre történő hivatkozás nem menthet föl a tudás kötelme alól, korántsem szorítkozhatunk jóságunk naiv bizonygatására.

A történelmileg meghatározott társadalmi gyakorlat világának is megvannak a maguk tényei, melyeket ugyan keresztül-kasul átszőnek az értékek, de megismerésük, elsajátításuk és szolgálatuk lehetetlen a tudomány és a művészet által felhalmozott kulturális kincs ismerete híján.

A mindennapi tudásnak megvannak a maga szabályai. Rendkívüli előnyök forrása, hogy mindennapi tudásunk jóvoltából úgy érezzük, „józan ész” vezérel bennünket tetteinkben, érzéseinket és ítéleteinket nem tekintjük további bizonyításra szorulóaknak. Tanácsos azonban az önmérséklet. Nyilván nem szükséges bonyolult meteorológiai tanulmányokat végeznünk ahhoz, hogy a sokasodó esőfelhők láttán reggel munkába menet magunkhoz vegyünk esernyőnket. Közgazdasági képzettséget nem igényel, hogy a piacon ott vegyünk a tojást, ahol az a legolcsóbb és a legszebb. Ahhoz is jogunk van, hogy barátunk barátját éppúgy szeressük, mint ellenségünk ellenségét. Illetékességünk azonban véget ér, mihelyst megismerésünk gyújtópontjába olyan történések, jelenségek kerülnek, melyek kívül esnek mindennapi életünk körein.

Ez esetben sem haszontalan, ha előzetes beidegződésünk, beállítódásaink működésére hagyatkozunk, de csak addig helyénvaló ez az eljárás, míg ezáltal tehermentesíthetjük magunkat a közvetlen életvezetést lehetővé tevő apró-cseprő döntések gyors és lehetőleg eredményességgel kecsgetető kivitelezése és végrehajtása érdekében.

Amikor elhatároztam, hogy megírom ezt a kis könyvet a mindennapi antiszemitizmusról, tudtam, hogy a kimondhatatlant célzom meg. De meg kellett írnom ezt a könyvet, mert mint arra Horatio példáján már céloztam, nincs más választási lehetőség. A hallgatás is szólás lett volna. A cinikus, sunyi egyetértés jele, ahol a fajtalan szavak felhangzó kórusa elől megfutamodik a kutató, mondván, hogy neki csak az a feladata, hogy megmutassa, mi ez a világ, nem beszélhet arról, hogy milyennek tartja, mit helyesel s mit vet el benne.

Az antiszemitizmust a mindennapi tudás önmérséklete hiányának tartom. Azt a gögöt és csalhatatlansági komplexust látom benne viszont, mely híján van a habozásnak, a kételynek, az igazság szenvedélyes szeretetének.

Utáljuk a zsarnokságot, az önkényuralmat és a szabadság hiányát. A történelem azt mutatja, hogy mindenütt, ahol zsarnoki berendezkedés igája alatt nyög a társadalom, bő táptalaja van a zsarnoki gondolkodásnak, kirekesztésnek megbélyegzésnek, igazságtalan megkülönböztetésnek. E könyv azonban nem szociológiai, nem történeti tanulmány. Inkább azokat az előfeltételeket kívánja megvizsgálni, amelyek folytán mindenkiben ott lappanghat a primitív és elvadult zsarnok gögje, cinizmusa, embertelenségében nagyon is emberi formát öltő gonoszsága. Gondoljuk csak meg: az emberinek nem az állati az ellentéte. Melyik állat hasonlítható III. Richárdhoz (vagy az e képletbe behelyettesíthető időben és térben közeli vagy távoli zsarnokok bármelyikéhez)?

Amíg önmagunkban nem ismerjük föl s nem gyűlöljük meg a zsarnokság minden megnyilvánulását, addig szüntelenül ugrásra készen állnak a barbarizmus és a primitivizmus szörnyei, melyek persze igazságtalan, egyenlőtlen és tekintélyelvű társadalmi viszonyok között zabolátlanul garázdálkodhatnak megalázva és megszorítva mindenkit, aki akarva-akaratlan a bűnbakképzés, megbélyegzés, otromba jogtalanság céltáblájául kínálkozik.

Az antiszemitizmus különösen kirívó példája e szörnyek garázdálkodásának, de sosem feledkezhetünk el arról, hogy ez a történet nemcsak a zsidókról és a nem zsidókról szól. A barikád az emberi értékek világának jó és rossz erői között

húzódik, s ilyen értelemben véve az antiszemita távolról sem csak a zsidókat gyűlöli. Gyűlöli mindazt, ami a kultúra évezredei során kikristályosodott értékekhez, a szabadsághoz, az igazságossághoz, a moralitáshoz, a szépséghez, a minden emberrel veleszületett méltó emberi élethez való joghoz fűződik.

Hogy ne némítson el bennünket a kimondhatatlanság aggálya, ahhoz meg kell ismernünk a kimondható és kimondandó szavakat. E könyvben az olvasó elsősorban a modern társadalom-lélektan csoportokra, a csoportok egymás közti viszonyaira, az előítéletekre, sztereotípiákra vonatkozó ismeretanyagának tömör összefoglalását találja meg, melynek birtokában tudatosabban mérheti fel elsősorban önmagát, hogy azután kevésbé essen nehezére megkeresni a megfelelő szavakat akkor, ha maga körül antiszemitizmust, kisebbségekkel szembeni hátrányos megkülönböztetést tapasztalván meg akarja győzni az „igaz ügyről” a kétkedőket.

CSOPORTOK

Minden további vizsgálódás kiinduló történet-szociológiai ténye az ember társas természetében gyökerező csoportosodás. Állatok születésekor magunk is meggyőződhetünk arról, hogy genetikai programja jóvoltából a világra jött kis állat milyen gyorsan és milyen hihetetlen hatékonysággal működésbe lépő önszervezés útján kel lábra, zökkenőmentes élet folytatására lesz kész. Az emberi parány ezzel szemben magatehetetlenül, teljes függőségben lép az életbe, s a gondos figyelem, az életben tartására fordított összehangolt társas kapcsolatok fenntartása híján hamarosan elpusztulna. Már felnövekedésünk sem lenne lehetséges társak és a társak között szövődő különböző típusú kapcsolatok nélkül. Ez új jelenség, nemünk egyik meghatározó specifikuma az élővilágban.

Ha ma valaki megszületik, ott találja maga körül szüleit, a szűkebb és tágabb családi kört, a rokonok, szomszédok hádját, a települést, ahol családja él, a társadalmat annak valamennyi elkülönült szervezetével, köztük az iskolát, a kórházat, a rendőrséget, bíróságot, közlekedési vállalatot, tűzoltóságot, egyházat és így tovább. Minél mélyebbre tekintünk vissza a múlt „mélységes kútjába”, annál kevésbé látjuk a megszülető csecsemő társadalmi környezetét differenciálni. Ennek következtében a környezet, mely a csecsemőt, a felnövekvő emberi lényt s szüleit, nevelőit, leendő partnereinek körét magában foglalja, alapvetően és elsősorban csak egyetlenegy tekintetben szab határt: s ez a *saját csoport* természettől és más csoportoktól való elhatárolódása.

Ha egy Mars-lakó szállt volna le a Földre, hogy megkérdezze az emberiség hajnalán a Föld különböző pontjain élő emberi csoportokat arról, hogy kik és mifélek az emberek, akkor nagy valószínűséggel minden ilyen csoport magának tartotta volna fel egyes-egyedül és kizárólagosan az *ember* nevet, mindenki másét, aki nem közülük tartozik, az emberi

léthez szükséges kritériumok híján lévőnek s emiatt ellenségeknek, leigázandónak, kirablandónak tartottak volna.

A szociálpszichológia a saját csoport egyedülvalóságának és páratlan felmagasztalásának ezt a hajlandóságát *etnocentrizmusnak* nevezi. A saját csoport feltétlenül és természet-törvényi érvénnyel pozitívan jelentkező öntudata ellenségesen viszonyul mindenhez, ami idegen, ami más, eltérő, azaz a többi csoporthoz tartozik, azok sajátja.³

A szembenállás nem egyszerűen az eredendő emberi agresszivitás folyamánya, hanem egyben a saját csoporton belüli összetartás, a „mi-tudat” szüntelen fokozásának lélektani eszköze is. Háborús, konfrontációs helyzetben a saját csoporton belüli legkisebb eltérés is gyengítő erejű, következőképpen az egységes saját arculat fenntartásának egyszerű módszerét kell látnunk az „ők”-kel szemben tanúsított szűnni nem akaró konfliktus szorításában.

Kellett-e gondolkozniuk e csoportok tagjainak azon, hogy ki tartozik a saját csoportjukba, s kik képezik az „ők” részeit? Nos az évezredek előtt a Földre szállt képzeletbeli Mars-lakó azt tapasztalhatta volna, hogy megkérdéztjei habozás és kétely nélkül születésükre, vérségi leszármazásukra hivatkozva határozzák meg tagságukat. A „mi-csoporttal” szemben az „ők-csoport” tagjainak szemükben azok számítanak, akiknek ereiben idegen vér folyik, akik nem részesülhettek abban a szerencsében, kiváltságban, hogy közéjük születtek volna. Látni való tehát, hogy a születés természetadta véletlenje miként ment át a társadalmi minősítésbe, s vált az élet egészét átható élet- és világszervező elemmé.

Nem folytatjuk az etnocentrikus csoportszerveződések alakulásának a mai modern társadalmakig ívelő hosszú s sok tekintetben még ma sem lezárt történetét, pusztán arra kívánunk célozni, hogy az emberiség Krisztus után kétezer évvel sem nőtte ki teljesen ezt az ősi, a kezdetekig hatoló élet- és világszervező alapelvet. Nem nőhet ki, s föltehetően nem is fogja sohasem kinőni, mivel az emberi állapotnak vannak úgynevezett állandó meghatározói (pl. a születés, a halál, a nemiség, az erőszak, a hatalom stb.), melyek a különböző kultúrák és történelmi korok kötésén más és más módon ütnek ugyan át, de lényegüknél fogva változatla-

nok. Eme állandók sorába tartozik a törzsies, etnocentrikus azonosulás ősi önmeghatározási típusa is.

Egészen más kérdés, hogy a kulturális és történelmi saját-szerűségek folytán az ősi lélektani minták (melyeket Jung *archetípusoknak* nevez) teljes jogon vesznek-e részt az emberi élet kereteinek szervezésében, vagy alkalmazkodni, né-tán rejtőzködni, lappangani kénytelenek. Az etnocentriz-mus több ezer éves üzenete ma is fülünkben cseng, ám vilá-gosan kell látnunk, hogy a modern társadalmakban az egyé-ni élethez való jog, a választás és döntés megnövekedett sza-badsága, valamint a tapasztalatilag ellenőrizhető tudás fo-kozott fontossága folytán az üzenet hatásai törvényszerűen visszaszorították lettek ítélve. Mivel azonban spontán és automatikus módon nem remélhetjük, hogy ez az üzenet valaha is elcsitulna, hiszen az életbe újabb és újabb nemze-dékek lépnek be folyton, melynek tagjaiban újra meg újra felmerül a kérdés: „Ki vagyok én?” Márpedig a társadalmi önazonosság (identitás) alapvető kérdéséről van ebben az esetben szó, melynek legkézenfekvőbb, lélektanilag leg-könnyebben kivitelezhető megválaszolási módja az, hogy „X csoport tagja vagyok, mert oda születtem”, „X csoport vére folyik ereimben”, „X-nek érzem magam, mert nem va-gyok Y».«

E válasz ma éppúgy nem igényel elmélyült gondolkodást, nem követel reflexivitást és önvizsgálatot, miként nem kö-vetelt hasonló lelki erőfeszítéseket akkor sem, amikor kép-zeletbeli Mars-lakónk képzeletbeli identitásvizsgálatát vé-ggezhetette a Földet benépesítő csoportok tagjai között. Ami akkor társadalmilag és lélektanilag az egyedüli lehetőség volt, s a halált, a kiközösítést, a megbélyegzést eredményez-te volna minden egyéb azonosulási mód, az ma már feltétle-nül üdvözítő, s végképpen nem ítélnélhető olyannak, mely összhangban áll a modern társadalmakra jellemző nagyfo-kú differenciáltsággal, a Föld minden lakója számára foko-zott mozgási lehetőséget biztosító társadalmi fejlődés által támasztott igényekkel.

Arról persze nincs szó, hogy a világ mai társadalmaiban ne találkozhatnánk etnocentrizmussal, faji, nemzeti, vallási alapú elfogultsággal és fanatikus azonosulással s az ebből törvényszerűen következő iszonytató erejű társadalmi

szembenállásokkal, konfliktusokkal, vérzivataros háborúskodással. A csoportazonosulás etnocentrikus archetípusa ma sem lebecsülendő erő forrása a világban. Azonban látnunk kell, hogy megnövekedtek a társadalmi azonosságutdat biztosítására szolgáló alternatív erők is: a kereszténység óta, mely programatikusan meghirdette az identitás *választhatóságát*, az eleve adottal szemben az identitás döntés útján történő megszerezhetőségét („Az én országom nem e világból való” – olvashatjuk a Bibliában), így folyamatosan előtérbe kerültek azok a politikai, világnézeti, települési, gazdasági és egyéb csoportszervező *kategóriák*, amelyek mentén emberek együvé tartozást élhetnek át. E csoportok megkülönböztető sajátossága az etnocentrikus alapon történő csoportba tömörüléstől, hogy ellenségképeik nem feltétlenül (csak esetlegesen) merevek, s ami még fontosabb, *elvileg teszik lehetővé*, hogy egyidejűleg a személy egyszerre több csoport tagja is lehessen, miközben egyik hovatartozása sem követeli meg tőle azt a feltétlen és leigázó lojalitást, melynek az etnocentrizmus esetében voltaképpen nincs alternatívája.

KATEGORIZÁCIÓ ÉS AZONOSULÁS

Az etnocentrikus csoporttudat alapjaként működő meghatározási támpont hatalma a személy fölött elsősorban érzelmi, amit a származás mitikus visszavezetése, az egyedül érvényesnek és hitelesnek tudott csoportértékek és normák birtoklása, követése, az „egyívásúakkal”, a „hasonlókkal” való feltétlen összetartozás parancsa s az idegenekkel, a különbözni akarókkal szemben tanúsított ugyancsak feltétlen, de egyben kérlelhetetlen üldözési reflex támogat meg.

A csoport és tagjai azonosítására szolgáló, észlelés útján hozzáférhető támpontot kategóriának nevezzük, az azonosítás folyamatát pedig kategorizációnak. A kategorizáció minden csoportosítási eljárás tartozéka. Vizsgálatok bizonyítják, hogy amikor a természeti világ zavarba ejtően sokféle tenyérére tekintünk, akkor az eligazodást megkönnyíti, ha rendelkezésünkre áll (vagy magunk fejlesztjük ki) egy séma, melynek alkalmazása révén megállapíthatjuk, hogy mi mihez tartozik, mi mivel van kapcsolatban, mi mihez hasonlít. Gondoljunk csak a csillagokra az éjszakai égen: mennyivel könnyebb a ránk törő parányézés és végtelenségtudat okozta zavarral megküzdünk, ha alakzatokat vagyunk képesek megkülönböztetni a csillagok között. A Göncölszékér, a Fiastyúk, a Tejút megkülönböztetése révén nyomban eligazodni vélünk a csillagsokaságban.

A csillagos ég alakzatainak kategóriák segítségével történő elkülönítése, különböző csillaghalmazok megkülönböztetése egyúttal arra is jó példa, hogy a különböző embercsoportok ezen az úton miképpen képesek önazonosságukat szilárdító mitikus elképzeléseket belelátni ezekbe az alakzatokba. A Tejút csoportozatját például az önmagukat a hunok utódjainak tartó székelyek Hadak útjának nevezik. E nevezet eredetét a legenda a következőképpen beszéli el: „A székelyek a hunok utódai, bár származásuk, idegennel nem kevert vérük, szigorú szokásaik és földjeik tekinteté-

felejtették el a szittyá betűket, hanem botokra felvésve ezeket szívesen használják. Telt-múlt az idő, sírba szállottak a hun vitézek, és már unokáik hordtak fegyvert, amikor a szomszédos népek nagy sereggel támadtak a székelyekre. Késő éjszakáig folyt a harc, és már-már elveszett a székelység, amikor csoda történt. Az égboltozat Tejútján, melyet azóta Hadak útjának neveznek, egy lovascsapat jelent meg. A csapat élén Csaba királyfi vágtatott, aki a holtak szellemét új csatára vezette. Az égből leszállt csapat az ellenséget elsöpörte, aztán a Hadak útján némán visszatért a magas égbe.”⁵

A kategorizáció útján tehát az ember rendet vághat maga körül az ingerek sűrűjébe, s e rend révén a maga szabta szempontok alapján értelmet képes tulajdonítani egyébként értelmezhetetlen, kaotikus, rendezetlen vagy éppen rejtetten szerveződő ingercsoportoknak. Fontos megjegyezni, hogy ebben az esetben nem az egyéni teljesítmény a döntő: kollektív eredetű, kulturális hagyományként rögzült, s nemzedékről nemzedékre kommunikációs úton átörökítendő észlelési sémákról van szó, melyeket lényegében változatlanul alkalmaz mindenki, aki a sémák birtokába jut, s azok alkalmazását a környezet elvárja tőle.

A kategorizáció következtében az észlelt ingerhalmazok új minőséget öltenek. E minőség sajátja, hogy a szerveződés, mintázottság látása folytán az egyes odatartozó ingerek közötti különbség csökken, egyszóval az egy-egy kategória érvénye alá sorolódó ingerek homogenizálódnak a szemlélő számára. E folyamat természetes párjaként viszont a sémába be nem illő ingerek és a sémába beillő ingerek közötti különbség megnövekszik, következésképpen a kétértelműségek, határhelyzetek, felemás ingerek megítélése leegyszerűsödik: a fekete elválik a fehértől, a kicsi a nagytól, a kerek a szögletestől és így tovább.⁶

Könnyű belátni, hogy e kategorizációs hatásnak milyen messzemenő következményei lehetnek az emberek által történő észlelésére, ha figyelembe vesszük, hogy senki sincs közöttünk, aki a képzeletbeli Mars-lakó (vagy egy isten) hideg tekintetével lenne képes az emberek világában szemlélődni. Mindenki tartozik valahova, s ha ezt a szó etnocentrikus értelmében vesszük, akkor belátható, hogy az

etnocentrikusan azonosuló emberben munkáló hit a saját és az idegen csoport közötti végzetes és áthághatatlan különbségről messzemenően hatása alatt tartja azt az észlelési folyamatot is, melynek révén valaki megállapítja, hogy egy ember (vagy egy-egy kulturális, társadalmi jelenség) a saját csoporthoz tartozik-e, vagy pedig idegen, az „ők” világának része.

Ebben az esetben ugyanis nemcsak az egyneműséget, illetve különeműséget okozó szemléleti torzulás jegyei fog-
nak kiütközni, hanem az észlelésbe belejátszik az *értékelés* is. A saját csoportban elfoglalt tagság egyben ugyanis pozitív értékelések kiindulópontját is képezi. A „mi-csoport” az igazság, a becsület, a szépség, a tisztesség, a nemes összefogás, hasznosság büszkeségre indító értékeinek letéteményeként jelenik meg a tag szemében. Mindezen pozitívumok feltételezésének mélyén az a meggyőződés munkál, hogy csak az a *természetes és magától értetődő*, amit a saját csoport tagjai tesznek, gondolnak, éreznek, szokásszerűen viselkedéseikben megnyilvánítanak. Az idegenséggel szemben tanúsított ősi ellenszenv forrása ott keresendő, hogy az eltérés valamiképpen természetellenesnek, nem magától értetődőnek tűnik, mely igen könnyen ad tápot téves feltételezéseknek az idegen csoport tagjainak viselkedésének megítélésében. Nem egyszerűen arról van tehát szó, hogy az idegen csoportok tagjait eleve rosszaknak, becstelenségnek, tisztességtelennek, csalóknak, hazugoknak, erőszakosaknak, szexuálisan kicsapongóknak tartja az etnocentrikusan elfoglalt ember, hanem arról, hogy a magától értetődőségekre vonatkozó saját elképzelései alapján képtelen belátni, hogy a másik csoport tagjaiban esetleg más, számukra ugyancsak magától értetődőnek számító előfeltevések élnek a világról, az emberekről és az értékekről.

Ezáltal az etnocentrikus társadalom- és világlátásba eleve be van kódolva a félreértés lehetősége, melynek alapján bizalmatlanság, rosszhiszeműség, a saját igazság féltésének feltételezése lép működésbe, s innen már csak egy lépés a negatív értékelésig, a másik csoport totálisan negatív leképzeléséig.⁷

A konfliktus ugyan szemléleti jellegű, de a félreértés és a nyomában keletkező negatív értékelés csak azért képes rögz-

zülni, a tartós szembenállást eredményező, a másik pusztulását célzó véres konfliktussá fajulni, mert érdekkonfliktussá mélyül. Terület, jószág, nő, munkaerő, kincs szerezhető a másik csoporttól, melyet nyilván hasonló szándékok motiválnak (vagy ha eredetileg ilyen szándékok nem működtek benne, a támadás ellenreakciója óhatatlanul kivált benne ilyen szándékokat). A keletkező konfliktust a szerzés logikája határozza meg, amikor az egyik csoport haszna a másik feltétlen kárát okozza, s bosszúk, megtorlások, leszámolások végeláthatatlan, egymást erősítő iszonytató spirálja lesz a végeredmény.⁸

Az etnocentrikus jellegű antagonizmus lecsupaszított, képletszerű folyamatmodellje tehát a következő:

- a születés véletlenje által adott természetes önazonosság érzése;
- az önazonosság érzéséből fakadó összetartás és a saját csoport feltétlen elfogadása, pozitív értékelése;
- a „a természetesség”, „magától értetődőség” alternatívátlan, a saját csoport értékeihez, normáihoz, szokásaihoz való mellérendelése;
- a saját csoportot és a másik csoportot totálisan megkülönböztető kategorizáció;
- az idegenek félreértése, szándékaik, szokásaik, viselkedésük félremagyarázása;
- az idegenekkel szemben tanúsított tartózkodás, gyanakvás, bizalmatlanság, irtózás;
- az idegen (más csoportok) értékeinek lebecsülése, negatív értékekkel történő felruházása;
  - az eltérő érdekekből adódó szembenállás és harc;
  - a kölcsönösség, a szembenállás folytán beálló kommunikációhiány és az egymás irányában tanúsított erőszak spirálja;
  - a másik csoport megsemmisítésének szándéka;
  - győzelem vagy vereség (megsemmisülés).

Nem minden csoport járta végig ezt a sok-sok szenvedéssel és kárhozattal járó utat, de a lehetőség szintjén feltétlenül minden etnocentrikusan szerveződő csoport szembe kellett, hogy nézzen a folyamatmodell vázolt kihívásaival.

Ami lélektani szempontból érdekes, hogy vajon milyen tényezők munkálhattak (s munkálnak) azokban az embe-

rekben, akikre e végzetes forgatókönyv kivitelezése hárult. Sokféle lélektani magyarázat lehetséges e problémára. Az egyes magyarázatok súlya nyilvánvalóan eltérő, attól függően, hogy a társadalomszerveződés mely fokán következtek be a csoportkonfliktusok.

Az egyik magyarázat szerint az ember eredendően induktív, érzelmeiben zabolátlan lény, akinek társadalmi beilleszkedése során olyan feszültségek keletkezésével kell önmagán belül számolni s azokkal megküzdenie, hogy más módon, mint erőszak, harc, pusztítás révén a benne felhalmozódó Gonoszt nem képes féken tartani. Mivel agressziója nem irányulhat saját fajtataársaira (azaz nem nyilvánulhat meg saját csoportján belül), a kínálkozó levezetés csatornája egyedül a csoportközi villongások terepe.⁹

A másik magyarázat szerint a saját csoportjában felnövekvő s abban részt vevő személy szükségképpen azt tapasztalja, hogy életben maradása elsősorban azokon a feltételeken múlik, melyeket saját csoportja biztosít számára. Következésképpen eredendő szükséglete, hogy maximalizálja, a saját csoportján belüli erőforrásokat, minimalizálja mindazon tényezők hatalmát, melyek ezeknek a forrásoknak a szűkítését célozzák, s ha a helyzet úgy áll, hogy a szembenállás és a harc a saját csoporton belüli feltételek előnyösebb alakulásával kecsegtet, mint a pusztá munkálkodás, akkor béke helyett a harcot fogja választani.

A harmadik magyarázat szerint az egyén képtelen szembenézni azzal a borzongató bizonytalanságtömeggel, melynek belátása elől képtelen lenne kitérni, ha elfogadná önnön létének véletlenszerűségét s egyáltalán az emberi állapot törékenységét, az embernek a világban elfoglalt státusát jellemző meghatározatlanságot. Következésképpen meghatározási szükséglet hajtja, melyet a legegyszerűbben és a leginkább hatékonyan akkor elégíthet ki, ha azonosul a születését követően készen talált, őt szocializáló meghatározási keretekkel. Ily módon önmagát egy nálánál hatalmasabb, az ő idejénél tartósabb (ha nem éppen örökléttel felruházott) alakzathoz rendelheti, s minden erővel azon lesz, hogy az azonosulásért cserébe kapott bizonyosságtudatot megszilárdítsa, folyamatosan működtesse, ha kell, a belső szolidaritáson munkálkodva, ha kell, az eltérő és kárhoza-

tosnak tartott azonosulási lehetőségek elleni harcban aktív részt vállalva.

Nyilván mindegyik magyarázat tartalmazza az igazság elemeit, s föltehető, hogy az egyes konkrét csoportok iránti azonosulások eseteiben hol az egyik, hol a másik magyarázat érvényének az esélye erősebb. A teljes igazságot e magyarázatok *csak együtt* képesek megközelíteni, de hangsúlyozni kívánjuk még egyszer, hogy modern társadalmi körülmények között a kínálkozó identitáskeretek sokasága folytán e magyarázatok lényegi finomításra, a szociológiai, közgazdasági, politikatudományi szempontokkal való kiegészítésre szorulnak. Az antiszemitizmus közelebbi vizsgálata során majd látni fogjuk, hogy e lélektani magyarázatok miként árnyalhatók, pontosíthatók és konkretizálhatók.

ELŐÍTÉLETEK

Az etnocentrikus kiindulási konfliktus folyamatmodelljének szerves részét képezi az egymásról alkotott képek megmerevülése, valamint egy olyan igazoló érvrendszer kiépülése, melynek birtokában bármely csoport tagja különösebb töprengés nélkül, mintha csak a számítógép „emlékezését” szolgáló mágneslemez lépne benne működésbe, föl tudja sorolni azokat az indokokat, amelyek folytán a „mi-csoport” tagjaihoz pozitívan, az „ők-csoport” tagjaihoz pedig negatívan kell viszonyulni.

Könnyen úgy tűnhet tehát, hogy az a készen vett tudás, melyet az egyes csoportok tagjai saját csoportjukról, illetve a velük ellenlábás, netán barátságos csoportok tagjairól gondolkozva s róluk beszélve alkalmaznak, voltaképpen a csoportok közötti békés vagy háborús viszony műve. Az is igaz azonban, s ez a körülmény indokolja az efféle tudás külön fejezetben történő tárgyalását, hogy ha egyszer egy meghatározott csoportközi viszony függvényében létrejött a másik csoportra vonatkozó tudás, akkor mintegy önállósulva, nemcsak „kiszolgálja” a viszonyt, hanem szüntelenül szállítja a meg nem gondolt gondolatokat, nyers érzéseket, egyidejűleg és folyamatosan újra meg újra teremti a szóban forgó csoportközi viszonyt. A csoporttagok ilyenkor foglyává válnak saját tudásuknak, a másik csoportot előzetes és készen vett tudásuk prizmáján keresztül nézik, miáltal olyan értelmezési keret keletkezik, mely másra, mint eleve feltett, elvárt viselkedés észlelésére nem ad lehetőséget.

A csoportokra vonatkozó, önálló életre kelt, az észlelés tárgyát legalább annyira teremtő, mint leképező tudás legfeltűnőbb sajátossága az előfeltevés, mely bizonyos lehetőséget foglal magában, azonban a tudás alkalmazója ennek a lehetőségnek túlzott valószínűséget tulajdonít, *hisz* abban,

lyen gyökerezik a személyben. Ha ugyanis rádöbbenne arra, hogy amit X vagy Y csoport tagjairól feltesz, az nem igazság, legfeljebb annak halvány árnya, egészen ritka, semmiképpen sem jellemző tünet, akkor önmagát kellene megkérdőjeleznie, önmaga bizonyosságában kellene megrendülnie, melyet senki sem vállal szívesen. Ezért van a?., hogy az emberek nincsenek tudatában annak, hogy akár legképtelenebb előítéleteik is csupán minimális valószínűséggel (vagy éppen nulla valószínűséggel) bekövetkező események, de semmi esetre sem bizonyosságok előrejelzőjére szolgáló biztos megismerési iránytűk. Előítéleteiket többnyire nagyon is ésszerű és megalapozott ítéleteknek tartják.

Allport klasszikus művében ennek alapján joggal jellemzi az előítéleteknek ezt az összetevőjét „hibás és rugalmatlan általánosításnak”,¹⁰ mely persze az előítéletes személy szemszögéből „pontos és igaz ismeretként” jelenik meg, melynek revíziójára ennél fogva nincs szükség. Az általánosítás először is abban a kiinduló feltételezésben ragadható meg, miszerint a szóban forgó csoport tagjai „lényegében mind egyformák”. Gondolkodás-módszertanilag a „lényegiség” kulcsszerepet játszik ebben a konstrukcióban, mert ezáltal válik lehetővé a *kivételekkel* való bánás. Ismerjük azt a közmondást, hogy „kivétel erősíti a szabályt”, mely az előítéletes megismerés esetében azt foglalja magában, hogy mindaz, ami nem illik bele az előzetes sémába (bármilyen gyakran tapasztaljuk is az eltérést), esetlegesnek, véletlenszerűnek, a „lényegi hasonlóságot” illetően elhanyagolható jelentőségű kivételnek minősül, s ilyképpen az eredeti séma igazába vetett hit nem sérül, sőt ütközzön bármennyi eltérésbe, még erősödik is. (Ezért jóformán semmi esélye sincs az előítéletek elleni harcban az igaz és pontos ismeretekre épülő stratégiának.) Az előítéletes tudásnak következőképpen igen nagy az ellenállása az ellentmondó tényekkel szemben, s ha egyszer kialakult, akkor nemcsak a változtató szándék pereg le róla, hanem egyúttal tökéletesen érzéketlen marad a társadalmi életre általában jellemző változásokból adódó tényekkel szemben is.

A szóban forgó „hibás és rugalmatlan általánosításnak” minden esetre *hihetőknek* kell lennie, aminek biztosítéka az

általánosítás tartalmának gondolati *egyszerűsége*. Nem mintha a hit nem irányulhatna gondolatilag bonyolult és rafinált tartalmakra általában véve, de az előítéleteket megalapozó hit azért igényli az egyszerű tartalmat, mivel egyszerre sokan kell, hogy elfogadják. Ez szüntelen, a mindennapi élet szabványos helyzeteiben elfogadott módon történő kommunikációt igényel, mely már aligha lenne lehetséges bonyolult gondolati konstrukciókkal, melyek megjegyzése, reprodukálása meghaladja a hétköznapi tudásra jellemző szűkös információfeldolgozási kapacitást. Sőt azt figyelhetjük meg, hogy az előítéletek a mindennapi kommunikációban még tovább „kopnak” egyszerűsödnek, válnak egyre bárgyúbb és együgyűbb kijelentésekké.

A „lényegi hasonlóság” előfeltevéséhez társul a változatlanság előfeltevése is, miáltal az előítéletes tudás által megjelölt csoport mint időtlen, egynemű egység jelenik meg) kiiktatva az emberi állapotra kiváltképpen jellemző időbeli változékonyság, szüntelen alakulás, bizonytalanság és szabadság elemeit. Ebben az értelemben véve az előítéletes tudás előfeltevései dehumanizálják (embertelenítik) a megítélt csoportot, a tárgyi világ részévé fokozzák le, mellyel kapcsolatosan az eszközhasználat, a cselekvő kénye-kedve szerint alakítható manipuláció szabályai lesznek érvényesek.

Mindez azonban csak a szemléleti síkhoz tartozó sajátosság, mely akkor jut a szó szoros értelmében vett életveszélyes szerephez, amikor viselkedésformáló erő szolgálatába áll. Márpedig ez elkerülhetetlen, hiszen a hit forrása végső soron nem a csoport tagjaira vonatkozó különféle képtelen vagy kevésbé képtelen általánosítás előfordulásának subjektíve elvárt valószínűsége, hanem az önazonosság szüksége, a saját én létezése okán nélkülözhetetlen ontológiai bizonyosságérzet szétfoslása iránt érzett szorongás és aggodalom. A másik csoport ugyanis *nem lehet olyan*, mint a saját csoport, máskülönben az egész konstrukció elveszti önazonosságát tápláló funkcióját. A tagadásban való önmeghatározás módját szolgáltatja az előítéletes csoportészlelés, ez a magyarázata az elzárkózásnak, a kizárásnak, a türelmetlen elutasításnak.

A tagadó összehasonlításban születő önazonosság pozitívítása következképpen a tagadott negativitás feltételéhez kötött: a személy csak akkor és addig lehet bizonyos önma-ga és csoportja felsőbbrendűségében, amíg hivatkozni tud a másik csoport alsóbbrendűségére, lenézett és becsmért lé-tére. Az előítéletekkel átszótt csoportközi viszonyulás nagy paradoxona, hogy miközben a személy megveti, becsmérli, iszonyodva emlegeti a másik csoportot, közben égető szük-sége is egyben, hogy ez a csoport a maga fantomléteben ren-delkezésre álljon. Máskülönben az önmeghatározás pozí-tív útjait kellene keresnie, melyek jóval nehezebben, terem-tő, alkotó sorozatként lennének csak előállíthatók.

Az előítéletes tagadás segítségével megtalált pozitív azo-nosulás sérülékeny, szüntelen támogatásra szorul, s az igazi, teljes és teremtő jellegű, fáradságos pozitív azonosulás elől történő menekülésként áll elő. Teremtő pozitív azono-suláskor működésképtelenné válik az egyszerű „fekete-fehér” dogmatikus gondolkodásmód, lehetetlenné válik az „igaz-hazug” csoportközi szereposztása. Önismeret, tárgyi mérlegelés, árnyalt és pontos ismeretszerzés, az igazsággal való szembenézés, magába szállás lenne az alternatíva, mely pszichológiailag jóval költségesebben valósítható meg, mint a merev elkülönülés és szembenállás által adódó spontán és azonnali azonosságtudat.

Allport a „hibás és rugalmatlan általánosítást” akkor te-kinti az előítélet részének, ha az a másik csoporttal szemben megnyilvánuló *ellenszenvvel* együtt jelenik meg. Ismeretes persze a saját csoport javára szóló elfogultság, rokonszenv, melyre éppúgy előítélet épülhet, mint az előző esetben, és az imént elmondottakból következik, hogy a kétfajta elfo-gultság etnocentrikus csoportközi helyzetben törvényszerűen *együtt* lép föl. A kettő azonban mégsem egynemű, hi-szen a másik csoport ellen irányuló ellenszenv részint *te-remti*, részint újra meg újra szüli a saját csoport feltétlen és elfogult szeretetét.

Az előítéleteség „megmaradhat az érzések szintjén, de kifejezésre juthat a viselkedésben is” – írja továbbá Allport.” Széles skáláról van szó, melynek egyik végpontját a viselke-dés *magatartásként* jellemezhető megnyilvánulása, másik végpontját a megsemmisítő célzattal eltervezett és kivitele-

zett *cselekvés* képezi. E skála mentén ötfajta viselkedést különböztet meg az előítéletességgel foglalkozó szociálpszichológiai kutatás.

1. Szóbeli előítéletesség. Szavaink, mint a bevezetőből kiderült, távolról sem csupán a világ tényeinek közlésére szolgálnak. A szavak hatalma társas helyzetekben bontakozik ki, amikor egy-egy szó, egy-egy mondat kimondása *cselekvésértékű*. Ha csak a kijelentések szemantikáját nézzük, nem találunk semmi kivetnivalót, de ha a helyzet egészét s a benne érvényes rejtett interakciós szabályokat is figyelembe vesszük, akkor nyilvánvaló, hogy bizonyos társas helyzetekben bizonyos szavak kimondása sértésszámba megy.¹¹ Kézenfekvő példa erre a vicceselés. Látszólag a humoros hatáskeltés szándékáról van szó, ám mihelyst a vicc hatásának az á titka, hogy a vicc élvezőjében valamilyen csoportra vonatkozó előfeltevés, előítélet mozgósul, nyomban megváltozul a szóban megnyilvánuló előítéletesség esete, mely mélyen sértheti azt, aki történetesen a szóban forgó csoport-hoz tartozónak vallja magát. Nem minden zsidóvicc antiszemita célzatú, de igen soknak éltető eleme az antiszemita nézetrendszer spontán és automatikus mozgósulása a vicc hallatán. Ugyanez érvényes az írekről, cigányokról, horribile dictu, a magyarokról szóló számtalan vicc kapcsán.

Máskor egy-egy ártatlan kijelentés is elegendő ahhoz, hogy előítéletességről árulkodjon. Ha azt mondjuk például egy emberről, hogy „zsidó, de tisztességes”, látszólag a felvilágosultság, sőt filozemitizmus pózában tetszelgünk, jól lehet azt a rejtett előítéletes szerkezetet mozgósítjuk a kommunikáció során, miszerint „ha vannak is kivételek, de lényegében minden zsidó tisztességtelen”.

Még a szóban kifejezésre jutó előítéletesség terepnumán járunk, de már ugyancsak súlyos formát kell látnunk abban, amikor valaki nyíltan és gátlástalanul fogalmaz meg idegenkedést és ellenérzést magába foglaló kijelentéseket, nem is beszélve a szitkozódás, rágalmazás, vádaskodás beszédaktusairól, melyek az előítéletes magatartás társas *cselekvésbe* hajló változatai. Ez esetben aki a hallgatást választja, s nem utasítja vissza az efféle kijelentéseket, óhatatlanul is cinkosságot vállal némaságával.

2. Elkerülés. Az előítélet által motivált félrehúzóds, elzárkózás, kikerülés igen gyakorta megfigyelhető magatartás. Kárt nem feltétlenül okoz, voltaképpen az előítéletes én védelmeként minősíthető ez a stratégia, miáltal mellőzhető az előítéletes megismerési sémát veszélyeztető elleninformációk, sőt a hamisan értelmezett türelem önáltató motívumai is feltűnedezhetnek. Gyávaság, konformizmus, struccmagatartás jellemzi ezt a fokozatot, mely semmiféle biztosítékot nem nyújt arra, hogy alkalomadtán ne alakuljon át türelmetlenséggé, nyíltan megnyilvánuló heves ellenézésé az előítélettel sújtott csoporttal szemben.

3. Hátrányos megkülönböztetés. Ebben a fokozatban az előítéleteség a negatív viszonyulás céltáblájául szolgáló csoport tagjait tudatosan károsítja, szisztematikusan az élet számtalan területére kiterjedő hátrányos megkülönböztetésben részesíti. Az iskolázás, a politikai és gazdasági részvétel, a gyógykezelés, a szabadidős létesítmények igénybevétele, a lakáshoz jutás, bevásárlás stb. területein mindennütt megnyilvánulhat hátrányos megkülönböztetés, mely tartós konfliktus forrását képezi az alkalmazók és az érintettek között. Különösen szomorú esete a hátrányos megkülönböztetésnek, ha azt jogszabályok, törvények teszik kötelezővé, miáltal az előítéletes elkülönülés messzemenően intézményesül, s a társadalmi élet meghatározó tényévé válva hathatós akadályává lesz a modern, demokratikus, produktív társadalomfejlődésnek.

4. Testi erőszak. A konfliktus ebben az esetben különösen durva, sokszor véres és tartós következményekkel járó igazságtalanságok szülője lesz. A hajszaak, garázda kilengenek, tömegeket sújtó üldözések (pogromok), az előítélettel sújtott csoportok szemében szent helyek feldúlása, elpusztítása, lincselések, véres megtorlásokra ürügyet szolgáltató provokációk mind megannyi alkalommal szolgálnak azok számára, akiket a másik csoport tagjaival szemben a gyűlölet annyira elvakít, hogy erőszakos cselekvésre szánják el magukat ártatlanokkal szemben, akiknek csupán annyi a vétkük, hogy „X” helyett „Y”-nak vagy „Z”-nek minősülnek.

5. Kiirtás. A csoportközi viselkedés erőszak alkalmazását előíró forgatókönyvei igen könnyen fajulnak gyilkos akci-

ókká, melyek kivitelezését megkönnyíti az előítéletes megismerésre eredendően jellemző *dehumanizációs* összetevő. Amennyiben az előítélettel sújtott csoportok tagjai a felsőbbrendűnek tartott saját csoport optikájából nézve alsóbbrendűnek minősülnek, és eredendő értékekben fogyatékosoknak, sőt a saját csoport pozitív értékeire nézve fenyegető és veszélyes tényezőknak tűnnek, akkor a megsemmisítésre irányuló akciók is tárgyias köntösben jelenhetnek meg. A „végső megoldás”, a „tisztogatás”, a „megelőző intézkedés”, „zsidótlanítás”, „cigánymentesítés” szavak szemantikailag is érzékletesen mutatják, hogy az efféle szavak kiagyaloí s a szavak nyomán kivitelezett cselekvések végrehajtói áldozataiktól megtagadják az emberi státust, embertelenítve és tárgyiasítva őket, eleve fölmentik magukat a lelkiismeret, a büntudat, az emberi élet alapvető értékeinek tisztelete kötelmei alól. Az eredmény a megsemmisítő táborok megvalósult negatív utópiája, ahol, mint Primo Levi írja, a *kein warum* (nincsenek miértek) sátáni diktatúrája uralkodik. A szavak ereje itt végképp megfogyatkozik. Adorno joggal mondta, hogy Auschwitz után barbárság verset írni. A költészet esztétikai élvezetet csikarna ki a puskatussal agyonvert áldozatok csupasz testi kínjának ábrázolásával. Az esztétikai elveken vagy a stilizációkon átszűrve úgy tűnhetne, az elképzeltetlen szenvedéseknek volt valami felsőbbrendű céljuk. A szenvedés így átalakul, lefoszlik róla az iszonyat, és ez már igazságtalanság az áldozatokkal szemben.¹²

SZTEREOTÍPIÁK

Az előítéletesen motivált magatartás és cselekvés sem kivétel ama lélektani törvény alól, hogy az emberek általában törekszenek arra, „hogy igazolják saját cselekvéseiket, vélekedéseiket, érzéseiket. Amikor valaki valamit tesz, lehetőleg megpróbálja önmagát (és másokat) meggyőzni arról, hogy amit tett, logikus és ésszerű.”¹³ Csoportközi keretekben előforduló viselkedésünk legkézenfekvőbb magyarázatait azok a képek, leírások, elképzelések és oksági sémák képezik, amelyek segítségével az egyes csoportok tagjait mintegy megjelenítjük magunknak, már jóval azelőtt, hogy egyáltalán találkoztunk volna velük.

Az előítéletek eleve kijelölik az egyes csoportok tagjaival kapcsolatosan táplált érzések irányát, de ha meg is akarjuk magunknak vagy másoknak fogalmazni, hogy *miért* kerüljük X vagy Y csoportot, óhatatlanul sztereotípiákhoz kell folyamodnunk. A sztereotípiákat Walter Lippman még a 20-as években „fejünkben lévő” képekként határozta meg¹⁴, melyek néhány jellegzetesnek tartott tulajdonság tekintetében egy-egy csoportot egységes, hasonló alakzatnak tüntetnek föl. E tulajdonságok nyelvi megformálása is árulkodó: ugyanis a leírás burkában többnyire erős elfogultságról tanúskodó értékelések húzódnak meg. Lényegében ugyanarról van szó a „takarékos” és a „zsugori” tulajdonság esetében, ám az már nem véletlen, hogy saját csoportunk pénzhez való viszonyát a „takarékos” jelzővel véljük jellemezhetőnek, míg az idegen, számunkra ellenszenves csoport hasonló magatartását a „zsugori” szóval jelenítjük meg.

Megszerkesztettségről, egy eleve felállított elképzelés szolgálatáról tanúskodik a sztereotípiáknak az a sajátossága is, hogy az egyes csoportokra állítólagosan jellemző tulajdonságok sosem állnak magukban, hanem egymást támogató, egymást kiegészítő, értéktartalom tekintetében ellentmondásmentes láncolatot képeznek, s többnyire magyará-

zó érvényük nemcsak magára a csoportra, hanem minden vele kapcsolatban álló jelenségre, tárgyra, személyre, tette kiterjed. Ezáltal a sztereotípiák jóvoltából egységesen szerkesztett világkép keletkezik, melynek középpontjában a saját csoport jónak, szépnek, igazságosnak, hasznosnak stb. tekintett értékei állnak, mellyel szögesen ellentétes értékek kisugárzásában jelenik meg a *másik világ*, a Gonosz birodalmaként elképzelt idegen, akinek külseje, személyisége, szokásai, céljai, eszközei, tettei, sőt társaságának tagjai csakis romlottak lehetnek. E végzetzerű elhatárolódásból táplálkoznak a sztereotipizáló dogmatikus csoportközi gondolkodás alapelvei, melyek lehetetlenné teszik az átmenetet, az ambivalenciát, valamint kiküszöbölik a fejlődés, a pozitív változás valószínűségét. „Alma a fájától nem esik messze”, „holló a hollónak nem vájja ki a szemét”, „minden szentnek maga felé hajlik a keze”, „kutyából nem lesz szalonna” – ezek a közmondások a bizonyosság rangjára emelik azt a halvány eshetőséget, hogy a csoportok tagjai között nincsenek különbségek, s a csoportszolidaritás oltárán hajlandók bármilyen közös emberi érték feláldozására.

Az értékelés dilemmáit és ellentmondásait nem ismerő sztereotipikus csoportképek jól tetten érhetők a szóban forgó csoportok tagjainak viselkedéséről szőtt köznapi magyarázatokban, a velük esett történetek elbeszélésekor. A történetmondáskor az embereket életük időbeli előrehaladásában jelenítjük meg, elkülönítve az éppen zajlót megelőző előzményeket, valamint a várható következményeket. E történetek középpontjában ennél fogva mindig a cselekvő ember áll, akinek szándékokat tulajdonítunk, mely szándékok következményeit mint megvalósult cselekvéseket értelmezzük.¹⁵ Sztereotip elképzelések birtokában jelentősen megkönnyül az a feladat, hogy a nap mint nap zajló interakciókat könnyen s különösebb gondolati erőfeszítéseket nélkülözve értelmezhessük. Csoportközi történések esetében az értelmezést eleve eldönti, hogy milyen sztereotípiát tartunk érvényesnek az adott hős észlelt csoport-hovatartozása során.

Mindennapi élethelyzetekben a sztereotípiák működését elvileg korlátozhatják az ellentmondó személyes tapasztalatok. Utazunk például egy villamoson, s azt halljuk, hogy

valaki felsikolt: „Segítség, megloptak!” Mivel sztereotípiánk jóvoltából „tudjuk”, hogy a cigányok „tolvajok” (erre vonatkozólag elegendő, ha Moldova György rosszízű „cigánytankönyvét”, a *Bűn az élet* c. könyvet elolvastuk), nyomban a villamoson utazó cigányok körében fogjuk keresni a tolvajt. Előfordulhat azonban, hogy a tolvajt ott helyben elfogják, s kiderül, hogy egy egyetemi hallgató. Ekkor sztereotípiánk védelmében elhárító mozdulatokra kényszerülünk. Alaptalan gyanúsítgatásunk miatt esetleg némi szégyenérzet is fölkelhet bennünk, mely persze rohamosan elhalványul (másként szembe kellene nézni a cigányokra vonatkozó negatív sztereotípiát tarthatatlanságával, sőt önmagunk józan ítélőerejébe vetett hitünkön esne csorba). Egészen más a helyzet akkor, ha csak *halljuk* a különböző történeteket. Ilyenkor a konkrét élethelyzet korlátozó hatalma alól mentesülve sztereotípiánkat korlátlanul működtethetjük, érvényükbe vetett hitünk pedig megerősödik. Emiatt oly veszedelmesek a sztereotípiákra épülő újsághírek, viccek, együgyű történetek, mert mélyítik és erősítik bennünk a különböző csoportok tagjaira vonatkozó elképzelésekbe vetett vak hitet, s lehetetlenné teszik a tapasztalat korlátozó szerepének érvényesülését.

Tanfolyamokon többször is elvégeztem a következő kísérletet, melynek eredményei jól szemléltetik a narratív sémákba kódolt, rejtetten érvényesülő sztereotípiáhatást.¹⁶ A tanfolyam hallgatóit előzetesen mindig két részre osztom, anélkül persze, hogy az érintettek e megosztás tudatában lennének. A hallgatók egyik csoportja a következő szövegű újsághírt olvassa el:

ZÁRÓRA UTÁN BALMAZÚJVÁROSBAN

198.. április 6-án késő este, záróra után Kolompár Ferenc, Lajkó Béla, Lajkó Lajos és L. R. fiatalok, helybeli lakosok, ittas állapotban beállítottak a helybeli Sport nevű, IV. osztályú eszpresszóba. Az éppen elszámolást végző H. K.-né pincérnőt, régi ismerősét Lajkó Béla felszólította, hogy azonnal szolgálja ki őket, ahogyan szokta, majd hátrahívta a pincérnőt a raktárba. A kihallatszó zajra felfigyelő ügyeletes rendőrjárőr behatolva azt látta, hogy az igen hiányos öltözetű nőt a férfiak körülállják. A gyanúsítottakat a

rendőrségre szállították. Kolompár, Lajkó Béla és Lajos, valamint L. R. azt állították, hogy a pincérnőt megerőszkolni nem akarták, vele szexuális aktusra közös megegyezéssel, anyagiak ellenében kívántak lépni. Állításukat a pincérnő tagadta. Az ügyet a rendőrség vizsgálja.

A másik csoport ugyanezt a szövegű újsághírt kapta, ezúttal azonban *más nevek* szerepeltek: Horváth Gergely, Kovács Imre, Barabás Zoltán, K. K.

Miután a hallgatók elolvasták az újsághírt, egyenként egy rövid kis kérdőívet töltöttek ki valamennyien:

Minek tulajdonítja az eset bekövetkezését?

	kevésbé		nagyon		
1. A férfiak ittasságának	1	2	3	4	5
2. A férfiak erőszakos személyiségének	1	2	3	4	5
3. A kihívó viselkedésnek	1	2	3	4	5
4. A romlott erkölcsöknek	1	2	3	4	5
5. A körülmények szerencsétlen összejátszásának	1	2	3	4	5

Nem volt eddig olyan tanfolyam, ahol a „cigány hangzású” nevek hatására a válaszadók a „nem cigány hangzású” nevekkel ellátott szöveg olvasóihoz képest ne tulajdonítottak volna nagyobb szerepet a férfiak ittasságának és erőszakos személyiségének. A „cigány hangzású” név ugyanis mozgósította azt a sztereotípiát, miszerint a cigányok „alkoholizmusra hajlamosak”, „erőszakosak”. (Nyilván a módszerrel provokálni lehetne sok más, a cigányoknak tulajdonított vonást is.) Persze a másik csoport is beleesett a sztereotípiák vonzásába, csak hogy ők a „romlott nő” (vagy éppen a *nő*) sztereotípiájának engedelmessé váltak, s inkább a nőt hibáztatták, mint a történet férfi szereplőit. (Ez a tendencia a női válaszadók körében nem érvényesült, ők inkább a férfiakat hibáztatták, bennük viszont az „ittas férfi” sztereotípiája munkált.)

A sztereotípiák rögzülését megkönnyíti, hogy egy-egy csoportban többnyire el tudunk különíteni olyan személyeket, akik valóságos „állatorvosi lóként” tartalmazzák a csoportra jellemzőnek vélt tulajdonságok többségét. Bár-

mennyire is extrém és kivételes is ez a személy, ha egyszer *prototípusként* elkönyveltük, akkor minden további sztereotíp ítéletképzés alapjául fog szolgálni.¹⁷ Ezt egyfelől megkönnyíti a tömegkommunikáció, mely előszeretettel szerepelteti az egyes csoportok prototipikusnak tekintett „képviselőit”, másfelől az érintett csoportok egyes tagjai is valószínűleg „rájátszanak” a velük szemben támasztott sztereotipikus elvárásokra, s ily módon akaratlanul is éltetői lesznek a csoport egészét sújtó együgyű általánosításoknak. (Az okokról később lesz szó.)

Az előítéletes viselkedés érvkészletéül szolgáló sztereotípiák forrása látszólag a tapasztalás. A „munkakerülő”, „lusta”, „devianciára hajlamos” cigány vagy az „erősza- kos”, a „munka könnyebbik végét megfogó”, „üzleties” zsidó képe a személy szemében nem kitalálás, hiszen lépten-nyomon hivatkozik arra, hogy saját szemével „látott” ilyen cigányokat, zsidókat, nem is beszélve arról, hogy számtalan történet felidézésére hajlandó, melyek mind azt hivatottak bizonyítani, hogy ezek a sztereotíp vonások valószínűleg is jellemzik az adott csoportok tagjait. Ám már a kiindulópontul választott kategória sem pontos, hiszen ha tudni véli is valaki, hogy *milyenek* az adott csoport tagjai, azt már nem képes megmondani, hogy *kikre* is gondol. A látott tulajdonságok alapján következtet a személy csoport-hovatartozására, s ezáltal amit bizonyítani kellene, azt veszi eleve bizonyítéknak.

A csoport-hovatartozás megállapítására szolgáló kategóriák elfogulatlan megállapítása egyáltalán nem olyan könnyű, mint azt a kategóriák használója véli, hiszen a legjobb esetben is csak egy képzeletbeli skáláról lehetne szó, melynek kulcsértéke ráadásul az, hogy a szóban forgó kategória érvénye alá besorolni kívánt személy osztja-e ezt a besorolást vagy sem. De ha valamiképpen megegyezésre jutunk is, s olyan kategóriát alkalmazunk, melynek besoroló érvényét az észlelő éppúgy elismeri, mint az észlelt, akkor is megengedhetetlen a pusztán egy kategóriára történő erőltetett leszűkítés. Ha valakinek nem vagyunk tekintettel a nemére, az életkorára, az iskolai végzettségére, családi állapotára, lakóhelyének jellegére, világnézetére, foglalkozására, hogy csak a legfontosabb osztályozási szempontokat em-

lítsük, akkor eleve megtévesztő, ha csupán „cigánynak”, „zsidónak”, „svábnak”, „katolikusnak” stb. látjuk. Elvégre senki sem él társadalmilag légtüres térben, egyszerre nagyon sok kategóriához tartozhat, melyeket egymásra hatásukban, összességükben kellene vizsgálnunk. A „deviáns” cigányról egy ilyen megközelítés esetében nyomban kiderül, hogy a viszonylag fiatal életkor, a nagyon alacsony iskolai végzettség, a szakképzetlen fizikai munka, a hátrányos településhez tartozó lakóhely stb. együttes hatásáról van szó, s ha hasonló tényezők együttesét bárki más esetében megállapítjuk, akkor nagy valószínűséggel éppúgy „devianciát” fogunk észlelni, mint a „cigánybűnöző”, „cigányalkoholista” esetében. A zsidókra vonatkozó antiszemita sztereotípiák közelebbi vizsgálata kapcsán szintén látni fogjuk, hogy az önkényes és elszigetelt kategória-használat milyen nagy mértékben felelős a sztereotípiák létrejöttéért.

A tapasztalásnak annyiban van szerepe a sztereotíp működések keletkezési folyamatában, hogy ha egyszer (többnyire hallomás, írott vagy látott közlés nyomán) létrejöttek, akkor a tapasztalt tények értékelését és értelmezését (mint azt korábban bemutatott kísérletünkben láthattuk) irányítják, s voltaképpen előállítják, semmint leképezik számunkra a valóságot. Ezenkívül azzal is tisztában kell lennünk, hogy a hétköznapi tapasztalás során tudatunkba jutó adatok sosem reprezentatívak, azaz egy szűk, korlátozott és saját életvitelünk által behatárolt adatmintán alapulnak, melyek akkor is téves, fogyatékos következtetések levonására adnak módot, ha nem hatnának az előzetesen beidegzett téves elképzelések. A téves elképzelések és a torz mintavétel együttesen azonban eleve bizonyossá teszik, hogy mindennapi tapasztalatainkat kétellyel, ismereti értéküket tekintve gyanakvással kezeljük.

Ha ennyi a bizonytalanság a sztereotípiák információkezelési értékét illetően, s oly sok a jogos kritika a sztereotípikus gondolkodás logikai szilárdsága és következetessége tekintetében, óhatatlanul fölmerül a kérdés, miért nem lázadunk föl a sztereotípiák és előítéletek ellen, miért nem törekszünk az igaz információkra. Több ok miatt nem teszünk ezt. A hétköznapi tudat működése sajátos gazdaságossági elveket követ, miáltal az egyszerűséget előnyben ré-

szesítjük a bonyolulttal szemben, szívesebben fogadjuk el igaznak azt, ami egyszerűsége folytán könnyen beláthatónak tűnik, mint azt, ami bonyolultsága folytán jelentős előtanulmányokat, gondolati erőfeszítést igényel tőlünk. A megértés látszatának kényelmén túl a sztereotípiák hatalma az ellentmondásosság-mentességen, értékelési összhang nyújtotta kényelmen is alapul, ugyanis köznapi megismerésünknek az is a sajátja, hogy nem kedveljük azokat a belátásokat, amelyek ellentmondanak beidegződéseinknek, dédelgetett eszméinknek, „kilógnak” az igaznak tartott értelmezési keretektől. Köznapi dogmatizmus munkál tehát bennünk, melynek következtében, ha igaz érveink nem igen akadnak is, annál több a kapóra jövő „jó” érv. Ráadásul a gondolatilag és érzelmileg kiegyensúlyozott idevágó sémák a köznapi kommunikációban a gyors megértést, a könnyű kapcsolatképzést is lehetővé teszik, miáltal kielégül az a szükségletünk, hogy a „normális többséghez” tartozók közé számíthassuk magunkat. A gondolkodás, érzés és kapcsolatképzés gazdaságossági megfontolásain kívül bizonyos esetekben sajátos személyiség-lélektani feszültségek is közrejátszanak abban, hogy nem szívesen mondunk le sztereotípiánkról és előítéleteinkről, de erről a későbbiekben, a tekintélyelvű személyiség antiszemitizmusa kapcsán még bőven lesz szó.

Feltétlenül szót kell még ejteni egy szociológiai okról is, ami egyben arra is alkalmas ad, hogy rámutassunk az érdekek és a köznapi ideologikus nézetek igazába vetett hit közötti közvetett kapcsolatra. A különböző csoportok állítólagos tulajdonságairól táplált ideologikus nézetek negatív értékírányú szerveződése folytán kiváló lehetőség nyílik arra, hogy a bűnbakképzés, az áldozat hibáztatása és vádaskodás formájában igazoljuk az egyenlőtlenséget és megalázó kiszolgáltatottságot, melyre egyébként nem nyílna módunk, hacsak nem ismernénk el magunkról, hogy egyenlőtlen helyzetek haszonélvezői, mások hátrányos megkülönböztetésének kedvezményezettjei vagyunk. Nem elképzelhetetlenek a nyílt cinizmus esetei sem, többnyire azonban az a helyzet, hogy a negatív értékítéletet rejtő sztereotipikus nézetek segítségével önmagunkat felmentjük az igazságtalanság előidézője, az emberi együttélés értékeinek felrúgója

kárhozatos vádja alól, s ezáltal eleve elhárítjuk magunkról a felelősséget előítéletes viselkedésünk embertelen és lealázó következményei alól.

Az ideologikus eszközök segítségével önáltató módon el-leplezett ártás a személyek és a csoportok közötti konfliktus egyáltalán nem új mintája. Az antik hagyomány jól ismert példázata a farkasról és a bárányról klasszikus módon tartalmazza e konfliktus valamennyi elemét: a mohó agresszort, a sztereotipikusan megfogalmazott képmutató vádaskodást s a tehetetlen áldozatot.

Gyötörve szomjtól, ugyanegy érhez érkezett
 A farkas és a bárány; fenn a farkas állt,
 Lentebb a bárány. Ekkor az éhező csikasz
 Belé akarva kötni, így szólítja meg:
 „Miért kavartad fel a vizet, hisz láthatod,
 Hogy inni kívánok!” A gyapjas, félve, így felelt:
 „Hogy is tehetném, kérlek, amit panaszolsz, uram?
 A tőled jött patakvizet kortyolgom.”
 Az igazság visszaverte, másként kezdi most:
 „Féléve most, te rágalmaztál engemet!”
 „Féléve még nem is élek” – szólt a kis bari.
 „Hát, Herkulesre! Apád szólt akkor ellenem!”
 És megragadta és széttépte nagy mohón.
 E mese azokra vág, akik légből kapott
 Okokkal elnyomják az ártatlan szegényt.¹⁸

KISEBBSÉG-TÖBBSÉG

Mind ez ideig hallgatólagosan feltételeztük, hogy a csoportközi helyzet természetéből adódó ellenérzések és félreértések olyan csoportok tagjainak viszonyát szövik át, mely csoportok létszáma kiegyensúlyozott, nem tér el jelentősen egymástól. Könnyű belátni azonban, hogy a világban létező csoportok, amikor egymás tudatára jutva különböző elképzeléseket alakítanak ki egymásról, óhatatlanul tekintetbe veszik létszámviszonyaikat is.

Annál is inkább rászorulnak erre az eljárásra, mivel a megismerési ökonómia egyszerűségi elvével messzemenően egybehangzik a számarány ugyancsak egyszerű, pusztán mennyiségekkel dolgozó számontartása. A „nagyság” és a „kicsinység” képzete ez esetben csak részlegesen utal a tényleges létszámokra, egyúttal értékelő jelentést is magára ölt, amikor is a „nagyság” tudata egyben pozitív túlértékelés forrása, míg a „kicsinység” tudata negatív értékelés kiindulópontja lehet. A saját csoportra alkalmazott „kicsinység” negatív értékelést magában rejtő ítélete viszont lélektani kárpótlásra indít, miáltal olyan egyéb szempontok kerülnek be az önértékelésbe, melyek révén lehetővé válik a „kicsinység”-tudatból adódó feszültségek csökkentése, illetve *átértékelése*. A sztereotípiák kiválóan alkalmasak e tendenciák szolgálatára, gondoljunk csak az ingatag önértékelésű „kis” nemzetek fiai által önkényesen számon tartott kiemelkedőként értékelt teljesítményekre, hősökre, nagy emberekre, sajátos küldetés- és elhivatottságtudatra.

E mennyiségi szempontú, de értéktulajdonításokkal terhes viszonyítás sajátos esete, amikor az egymással rendszer szinten (pl. politikai, gazdasági, kulturális, jogi, települési stb.) kapcsolatot tartó, bizonyos kategória tekintetében azonos önbesorolást lehetővé tevő kategória érvénye alá eső csoport tagjai egymást más kategória tekintetében megkülönböztetik, többségként és kisebbségként határozva meg

olyan esetről, amikor valamilyen statisztikai vagy szociológiai érvényű kategória bevezetésével mechanikusan többség és kisebbség keletkezik, hiszen ilyen módon szinte végtelen a lehetséges többségi és kisebbségi csoportok párba állításának eshetősége (pl. „kövérek”, „soványak”, „kis növésfiek”, „nagy növésfiek”). Az sem elégséges, ha akadnak olyan csoportok, amelyek a lehetőséget társadalomlélektani értelemben véve valósággá formálják, s tagjaik alacsony létszámából adódóan statisztikai értelemben véve kis csoportokként jelennek meg a társadalomban (pl. vallási szekták, hobbicsoportok stb.). A többség-kisebbség mint érvényes viszonyítási mérce csak akkor épül be a mindennapi tudatba, ha a szóban forgó kategoriális megkülönböztetés kölcsönös, azaz a többség önmagát többségként határozza meg, elkülönítve magától a kisebbséget, mely ugyan csak tudatában van az elkülönítésnek, s önmagát akarva-akaratlan kisebbségként határozza meg.

Ez a helyzet nem jön létre egyik napról a másikra. A társadalomban hangsúlyos szerepet betöltő csoportszervező kategóriákra amúgy is jellemző, hogy történelmileg keletkezett kulturális jellegű termékek, melyek egyben elvárásokat, normákat, értékeket, valamint az etnocentrikus tudat tárgyalása kapcsán megismert magától értetődőségi előfeltevéseket is magukhoz kapcsolnak. Azoknak a kategóriáknak van ilyen szerep betöltésére esélyük, melyek „természetesnek” tűnnek, nem választás és tudatos azonosulás útján épülnek be a személyek önazonosságát szervező csoport-hovatartozások sorába, hanem a felnevelkedés során mintegy észrevétlenül, spontán módon, adottságként jut hozzájuk az egyén. Minél nagyobb a „veleszületett” hovatartozásoknak tulajdonított súly egy társadalomban, kézenfekvően annál nagyobb az esélye annak, hogy többségi és kisebbségi viszonyok keletkezzenek. Ez azonban csak abban az esetben válik társadalmi feszültségek forrásává, ha a puszta kategoriális megkülönböztetésen túlmenően egyéb, a köznapi tudat számára átláthatatlan és bonyolult keletkezési mechanizmusokra visszavezethető különbségek is beleszővődnek az együttélő többségi és kisebbségi csoportok közötti viszonyba, mely változatos módon megjelenő társadalmi előnyök és hátrányok észlelésének forrásává is válik,

amikor is egyidejűleg nincsenek meg azok legitimálásának ideologikus eszközei.

Ez a feltétel leginkább akkor teljesül, ha egy tradicionális, a veleszületettséget hangsúlyozó csoport-hovatartozások struktúráján alapuló társadalom rendjét választható, megszerezhető csoport-hovatartozások bontják meg, megkérdőjelezve a korábbi megkülönböztetések érvényét és jogsultságát. Eltérő mozgástér keletkezik ilyenkor, ugyanis a veleszületettségéből adódó előnyök és hátrányok az egyének pályájának megszabásában elvesztik korábban végzetszerűnek tűnő meghatározó erejüket, s a választható, megszerezhető csoport-hovatartozások struktúrájában keletkező újfajta előnyök és hátrányok újjárendezik a társadalmi egyenlőtlenségeket. Az új felállás nyertesei és vesztesei szükségképpen igazolni kívánják sikereiket és kudarcaikat, miközben magyarázatként nem folyamodhatnak egyébhez, mint a korábbról örökölt, természetesnek tűnő, veleszületettségre épülő csoport-hovatartozások sugallataihoz.

Ha a változás folyamatos és szakadatlan, akkor az újjárendeződésből a siker esélyével kikerülők aránya tartósan meghaladja a lesüllyedőket, s ilyen esetben a tradicionálisan előnyt élvező csoportok tagjai kevésbé érzik pozíciójukat veszélyeztetve, mint akkor, ha a változás hirtelen, és ráadásul abbamaradással fenyeget. Ekkor a veleszületett csoport-hovatartozás megismerési csapdaként működik, hiszen a keletkező új egyenlőtlenségi rendben azon csoport tagjai fognak előnyt élvezni, akik a hirtelen keletkezett mozgástér által kínált lehetőségeket jobban kihasználták, tartósan a maguk javára fordították.

De a megrekedt változási folyamat által teremtett megismerési csapda nemcsak azok megítélését sújthatja előítéletekkel, akik a tradicionális rendből csoport-hovatartozásuk felhajtóereje folytán előnyösen kiszabadulhattak, hanem a lemaradók, a hátrányokat halmozók is előítéletekkel számolhatnak, amennyiben hátrányos helyzetük csoport-hovatartozásukkal kapcsolódik össze.

Következésképpen a megbomlott, de véglegesen megváltozni és dinamizálódni képtelen társadalomban olyan csoportközi képlet keletkezésének leszünk tanúi, mely egyfelől tartalmazza a magukat „többségként” meghatározó közép-

rétegeket, akik a változások által fenyegetett státusuk ablakából önmagukat a „sikeres” és a „sikertelen” kisebbségek keresztüzében érzik. A fenyegetettség mindkét oldalról eleven erő számukra, hiszen a sikertelenek a lesüllyedés rémét idézik elő számukra, a sikeresek pedig irigységet és rosszérzést keltenek bennük, kudarcukra emlékeztetik őket.

A folyamat nem hagyja érintetlenül sem a sikerteleneket, sem a sikereseket. Az előbbieket a maguk reménytelen és kiszolgáltatott helyzetét öngyűlölettel, totálisan negatívra sajtóztított önképpel reagálhatják le, melybe a hozzájuk képest előnyösebb helyzetűek elérhetetlenségének tudata vegyül, melyből számtalan deviancia, viselkedési zavar keletkezik. A sikeresek eleinte észre sem veszik az irántuk kategoriálisan megnyilatkozó ellenszenvet, majd azt észrevéve a lemaradónak által eleve félreértelmezett reakciókkal válaszolnak.

A társadalomban egymás létét tudomásul vevő csoportok látásviszonyait tartósan elhomályosító optika keletkezik, mely a tradicionális etnocentrikus csoportképeket a korábbi társadalmi funkcióktól elszakítva új társadalmi funkciókban mozgósítja. Lélektanilag a hasonlóság megtevesztő, hiszen most már nem az etnocentrikus konfliktus fenntartása a lényeg, hanem a hagyományos rend megbontása folytán keletkezett, de a vérségi és leszármazási szempontokat véglegesen érvényteleníteni képtelen, félig modern társadalmi rend által teremtett újfajta konfliktusok köznapi tudati eszközökkel történő feldolgozása lesz a feladat.

Minél tagoltabb és differenciáltabb volt a változások útjára terelődő, de a változásokban megrekedt tradicionális társadalom, annál nagyobb esélye van annak, hogy az etnocentrikus örökség kisebbségi és többségi torzító optika nyersanyagává válva, csoportközi sztereotípiák és előítéletek ködét borítja a magyarázatokra és értelmezésekre éhes társadalom tagjaira. A mechanizmus hatékonyságát előmozdítja, hogy a kisebbségek észlelése eleve torzításokkal terhes. Egy amerikai kutató, Donald Hamilton bizonyította be, hogy már a pusztán statisztikai értelemben vett kisebbségi csoportok megítélésében is érvényesül az az információfeldolgozási szabályszerűség, melynek következté-

ben a kívülálló megfigyelők túlbecsülik a negatív tulajdonságok előfordulását a kisebb létszámú csoportok tagjai körében, szemben a nagyobb létszámú csoportok tagjaival.

Egy kísérletben a kutató *A* csoportbelinek és *B* csoportbelinek elnevezett személyek képeit mutatta olyan helyzetekben, amelyek egyértelműen arra utaltak, hogy az adott személy nemkívánatos módon viselkedik (pl. udvariatlan, durva, alkoholizál, deviáns viselkedést tanúsít). A bemutatás során az *A* csoportbeliek előfordulása kétszer olyan gyakori volt, mind a *B* csoportbeliek előfordulása, ugyanakkor mind az *A* csoportbeliek, mind a *B* csoportbeliek egyenlő arányban tanúsítottak a képeken nemkívánatos viselkedést. Amikor a bemutatás végeztével a kísérleti személyeket arra kérték, hogy vonjanak le általánosításokat az *A* és *B* csoportbeliekre nézve, a kísérleti személyek negatívabban értékelték a *B* csoportbelieket, mint az *A* csoportbelieket. Hamilton ezt az eredményt „illuzórikus együtt járásként” értelmezte, mely szerint a *B* csoportbeliek viszonylag ritkább, kisebbségi előfordulása folytán a *B* kategória és a nemkívánatos viselkedés illuzórikusan összekapcsolódott a kísérleti személyek tudatában, kialakítva azt a sztereotípiát, hogy a *B* csoportbeliek alkoholisták, agresszívak, deviánusok stb.¹⁹

Elképzelhető, hogy ha ez a hatás a kívülálló megfigyelőben egy érzelmileg tökéletesen semleges, történelmi és társadalmi jelentést nélkülöző kategória kapcsán ilyen erővel jelentkezik, akkor mennyire felerősödik és hatékony lesz, ha egy önmagát a többséghez soroló személy egy másik személyt észlel, akit mint valamilyen kisebbség tagját különbözteti meg.

Philadelphiában, amelynek egyes kerületeiben különböző arányban élnek együtt feketék és fehérek, a következő körkérdést intézték a város fehér rendőreihez: „Véleménye szerint a körzetben történő letartóztatások hány százaléka érint néger személyeket?”

Íme a körkérdés eredménye:

A kerületben élő négerek arányszáma	A fehér rendőrök becslése arról, hogy az összes letartóztatott hány százaléka néger
70,1	95
66,4	90
65,1	90
61,9	85
57,9	85
51,9	85
39,9	85
31,7	80
31,1	75
27,9	60
26,8	53
26,6	53
23,8	50
22,2	50
14,8	20
11,9	10
9,2	10

A kerületben élő kisebbségekre vonatkozóan meredeken növekvő devianciavalószínűsítés jól példázza a kisebbséghez való tartozás és a negatívumtulajdonítás végzetes összekapcsolódását a többséghez tartozó tudatában. A néger rendőrök becslései egyébként nem torzítottak (a letartóztatásokban a négerek a lakosságban elfoglalt arányszámuknak megfelelően részesültek). A táblázat másik tanulsága, hogy a többségi hovatartozású személyek veszélyeztetettségérzése abban az esetben nő meg, ha közvetlen környezetükben a kisebbségi hovatartozású személyek aránya meghaladja a 15%-ot. Feltűnő ugyanis, hogy míg azokban a kerületekben, ahol a kisebbségi hovatartozásúak 9,2, illetve 11,9%-os arányban élnek, a kisebbségeket érintő letartóztatásokra vonatkozó becslések ezeket az arányokat nem haladják meg, addig a 14,8%-os lakóhelyi arány, illetve az ennél magasabb arányok esetében a becslések már fantomizálják és félelemtelivé alakítják a rendőrökben élő néger képét.²⁰

ETNOCENTRIKUS ANTISZEMITIZMUS

A hegemoniáért harcoló hatalmas ókori világbirodalmak keretei között számos nép élt, melyek mindegyike etnocentrikus módon képezte le a maga számára a „mi” és az „ők” világát. A zsidóság két tekintetben ütött el a többitől, miáltal már az ókorban – különösen a hellén hegemonia hanyatlásától fogva – sajátos nézetek és ítéletek képzésének támpontjává vált. E nézetek és ítéletek joggal jellemezhetők antiszemitizmusként, hiszen a zsidóságot negatív sztereotípiák segítségével képezték le, és többé-kevésbé heves ellenérzést, hátrányos megkülönböztetést eredményező előítéleteknek adtak tápot. Ez az antiszemitizmus persze a modern antiszemitizmusnak csak előképe, hiszen kiváltója a korabeli társadalmi helyzet volt, melyből teljességgel hiányoztak a modern társadalmi körülményekre jellemző individualizáció, racionalizáció és szekularizáció elemei. Az ókorban mutatkozó antiszemita elfogultság etnocentrikus alapon bontakozott ki, s teljességgel a zsidók *másságának* értetlen, gyanakvó és elutasító észlelésén alapult.

E másság észlelésének forrásai a zsidók esetében speciálisan alakultak, ami egyben annak magyarázataként is szolgál, hogy az etnocentrikus előítéletekkel sújtott számos ókori nép közül miért éppen az antiszemita előítéleteknek jutott kitüntetett szerep, s miért éppen a zsidóság volt képes túlélni a ráháruló rettenetes nyomást, miközben mind az egykori birodalmak, mind azok különféle etnikai közösségekbe tördelt népei eltűntek.

Az egyik tényező minden bizonnyal a zsidó vallás szilárd és megingathatatlan egyistenhite, mely a maga hallatlan elvonatkoztatásával párosult szuggesztivitásában a transzcendens világkép képzésének történelmileg új s igencsak életképes keresztény paradigmája kiindulópontjává lehetett. Jézus ilyen értelemben határozottan kinyilvánította, hogy nem azért jött, hogy megszüntesse a törvényt, hanem azért, hogy azt betöltse. Más kérdés, majd a következő feje-

zetben ki is térünk rá, hogy a zsidó és a keresztény tanítás között éppen a paradigmaközösség folytán keletkező árnyalatnyi ideológiai különbségek milyen mélyreható pszichológiai kiéleződésnek vetettek ágyat.

A zsidó vallás által kovácsolt speciális közösségi tudat önmagában azonban aligha tehetné volna lehetővé az ókori antiszemitizmus megszilárdulását és különös jelentőségét, ha a zsidók társadalmi szituációja erre nem adott volna alapot. A zsidók történelmében általában a fordulópontot a Kf. u. 66-135 közötti évekre teszik, amikor is eldőlt, hogy a rómaiak a zsidó államot semmilyen formában sem kívánják eltűntetni, s Jeruzsálemet elpusztítva, a zsidókat onnan kitiltva arra ítélték őket, hogy a világ négy égtája felé szóródva diaszpóra létre kárhozhatva éljenek. Eszerint addig a zsidó történelemmel minden rendben volt, éppúgy élte e nép a maga életét, mint a többi, s a tragédia csak a rómaiakkal folytatott vereség után következett be, amikor a zsidóság a kereszténység egyedüli ideológiai ellenfeleként folytatta szívós küzdelmét fönmaradásáért, mindig ott, ahol élnie megengedettett. E sematizált és célzatosan leegyszerűsített történelemkép kritikussai viszont arra mutatnak rá, hogy a zsidók már jóval Jeruzsálem pusztulása előtt is diaszpórában éltek, s mindössze csak egy töredékük (egynegyedük) élt Palesztinában, amikor a rómaiak a Bar-Kochba lázadást véres kézzel leverve hazájuktól megfosztották őket. A diaszpórába kényszerülés okai a palesztinai föld által kínált sanyarú életlehetőségekben keresendők, melyek elégtelenek voltak a rohamosan szaporodó népesség eltartására. A földet elhagyó zsidók többsége kereskedelmi funkciók ellátására szakosodott.

A kereskedelem hagyományai elevenén éltek Palesztinában, hiszen a térség mindig is köztes helyet foglalt el az Eufrátesz és a Nílus völgyében berendezkedett világbirodalmak között. Statikus, immobil etnocentrikus közösségek számára egyébként a kereskedelem mindig is olyan feladat volt, melynek ellátását idegeneknek kellett fenntartani, hiszen az etnocentrikus gazdálkodás ideálja az önellátás. Az önellátó naturálgazdálkodás merevsége és fejlődésképtelensége folytán keletkező hiányok meglátására és kereskedelmi ügyletek révén történő fölszámolására az etnocentrikus

szemléleti fékektől mentes idegenek amúgy is eleve alkalmasabbak, amit jól mutat, hogy a világ első kereskedői mindenütt idegenek (a zsidók előtt például a föníciaiak) közül kerültek ki.²¹

A kereskedői szemlélet minden tekintetben ellentéte az önellátó szemléletnek, hiszen mentes a naturálgazdálkodásra jellemző esetiségtől és partikularizmustól, s a különféle szükségletekre érzékenyen szükségképpen empátiával és kommunikációs készséggel telített, alapelve nem a változatlanság és a maradandóság, hanem a változékonyság és a mozgékonyosság.

Mivel a kereskedelmi pozíciók a statikus gazdálkodás pozícióhoz viszonyítva szükségképpen kisebb számúak, könnyen belátható, hogy ha e pozíciókat az etnocentrikus kategorizáció tekintetében idegeneknek minősülő személyek töltik be, a többség-kisebbség viszonyra jellemző sztereotípiá- és előítélet-képződés korábban kifejtett feltételei teljesülnek.

A zsidók kulturális és vallási különbözése, valamint a társadalmi munkamegosztásban vállalt szerepének sajátossága történelmileg legelőször a Római Birodalom keretei közé került hanyatló görög társadalom viszonyai között teremtette meg az antiszemitizmus kifejlődésének feltételeit. A római hegemonia által magát fenyegetettnek érző görög politikai és kulturális elit abban volt érdekelt, hogy saját létjogosultságát, kulturális és politikai hagyományainak értékességét minél hitelesebben bizonygassa a hódító rómaiak előtt s a rómaiak ellenségképét magáról más csoportokra irányítsa át. Ezt megkönnyítette a rómaiak „görög komplexusa”, amit a görög szellemiség átvétele és a kulturális értelemben vett sajátos kisebbségi érzés táplált.

A görögök által kialakított zsidókép kapóra jött a rómaiaknak, akik imperializmusuk igazolására ugyancsak érdekelték voltak a „birodalom ellensége” fantomképének kialakításában és fenntartásában. Frenyó Zoltán és Gábor György kitűnő tanulmánya²² adja a görög fenyegetettségérzés talaján született és a rómaiak által politikailag kihasznált antiszemita sztereotípiák kimerítő jellemzését. Ezek a sztereotípiák elsősorban a zsidók vallási és társadalmi életét jellemző, ténylegesen megfigyelt szokások és tények nega-

tív beállításából származnak, de a maguk öntörvényű fejlődésének megfelelően nem mentesek a legkülönbözőbb légből kapott kitalálásoktól és rágalmaktól sem.

A körülméltelkedés, a szombati nap megünneplése, az étkezési tilalmak észlelése folytán keletkezett a zsidók másságának tapasztalata, mely zavaró és bosszantó élményként jelentkezett.

A rómaiak átvették a görögöktől azt a felfogást, miszerint a zsidó vallási kultusz „komor és rideg”, s az e kultuszhoz való ragaszkodás „makacsságnak”, „konokságnak” minősült, amelyből egyenesen következett az istentagadás, a római istenek képeivel szemben mutatott megvetés vádja. A negatív ítéletek idővel extremizálódtak, amikor is megszülettek a zsidó vallásgyakorlatra vonatkozó vad, kicsapongó szexuális és agresszív fantáziaműködésre visszavezethető képtelen állítások, például a számartisztelet és a rituális gyilkosságok rágalmai.

A későbbi antiszemita nézetrendszerek visszatérő motívumaként ekkor fogalmazódik meg az a jellegzetesen etnocentrikus hangvételi, ellenséges beállítódáson alapuló sztereotípiák, miszerint a zsidók más népektől elkülönülnek, azokkal szemben erkölcsileg gátlástalanul viselkednek, miközben ők maguk összetartanak, és egymást mindenki más rovására segítik. Ugyancsak etnocentrikus eredetű, ellenséges antiszemita sztereotípiaként fogalmazódik meg az a tétel, miszerint a zsidók kegyetlenek, gyűlölködők, tisztátalanok, belpoklossággal fertőzöttek. A korabeli antiszemita nézetek sorában ismételten felmerül az érzéki-ség, a szaporaság, élősködés, haszontalanság, munkakerülés vádja.

A politikai sztereotípiák listája is tekintélyes. A császári hatalommal szemben mutatott tiszteletlenséggel, hűtlenséggel jellemezhető, lázadó hajlamú népként jelennek meg a zsidók, ugyanakkor – s ez jól mutatja a sztereotipikus csoportképektől általában nem idegen logikai következetlenséget – a szolgálalkúséget és a gyávaságot is a szemükre vetik.

Az ókori etnocentrikus antiszemitizmus tehát páratlan teljességű és hőfokú ellenséges képet teremtett, melyet ha valaki magáévá tett, akkor úgy érezhette, hogy „mindent”

tud a zsidók belső életéről és a környezetükkel fenntartott kapcsolataikról. E kép tartalmi gazdagsága egyben azt is lehetővé tette, hogy folyamatos igazolást nyerhessenek mindazok, akik szóban vagy tettelesen fölléptek a zsidókkal szemben. Az antiszemitizmus következő, vallási alakzatának volt mit örökölnie, amikor a Római Birodalom romjain megjelent az új társadalmi és ideológiai rend.

VALLÁSI ANTISZEMITIZMUS

A kereszténység, miközben átvette a zsidó vallás egyistenhitét, egyben meg is változtatta, hogy potenciális hatóköre az egész emberiségre kiterjedhessen. Nem érthetünk egyet Horkheimerrel és Adornóval, akik szerint a kereszténység csupán az ész zavaros áldozatának tekinthető, amennyiben „azt mutatja szelleminek, ami a szellem színe előtt természetinek bizonyul”.²³ A keresztény egyistenhit radikális újítása, azaz a zsidók által várt Messiás eljövételének híre és hite ugyanis joggal spiritualizálta az egy Istent valló közösséget, és a transzcendenciát egyetemes emberi perspektívába állítva egyszer és mindenkorra leszámolt az etnocentrikusan transzcendens világképekkel. A „természeti” és a „szellemi” nem állítható ellentétbe. Amit Horkheimerék „természetinek” tartanak (pl. a munkafolyamat racionális alkalmazásának tartott *tabu*, a családi és állami élet megszentelt ritmusává finomult *rituálé*, a papok teokratikus praxisban megnyilvánuló hatalmi funkciója stb.), nyilvánvalóan nem nélkülözheti a spiritalitást, csak éppen annak archaikus, rituális, etnocentrikus s ezáltal modern optikával nézve „természetinek” tűnő történeti változatát képezi.

Az a tény, hogy a Fiú vallásának hívei gyűlölettel fordultak az Atya vallásának hívei felé, semmiképpen sem indítható arra a következtetésre, hogy a kereszténység a zsidóság gondolatilag rontott mutánsa, de persze annak sincs értelme, hogy a kereszténység ideológiai innovációjában a zsidó vallás „fejlődésképtelenségére” következtessünk. A két vallási tanítás eredendő hasonlósága csak erőteljesebbé tette a konfliktust annak megítélésében, hogy eljött-e a Messiás vagy sem. Mannheim figyelte meg, hogy amikor különböző ideológiák hívei kommunikálnak egymással, akkor nem feltétlenül az a fél minősül a legveszedelmesebbnek, akinek ideológiai beállítódása tökéletesen más, mint a

megállapítható, milyen értékek, tételek és tanok tartoznak az egyik ideológiai keretbe, s melyek azok az értékek, tételek, tanok, amelyek a másik ideológia keretébe tartoznak. „Az ember általában a politikai életben sokkal élesebb a közelebbi, mint a távolabbi ellenféllel szemben – írja Mannheim -, mert sokkal közvetlenebb a kísértés átsiklani annak világlátásába, és mert ez ellen a kísértés ellen fel kell vértéznie magát.”²⁴ Ez a tendencia nemcsak az árnyalatnyi politikai véleménykülönbségekre érvényes, hanem mindenféle ideológiai, vallási, világnézeti véleményeltérés esetében is törvényszerűen fölbukkan. E konfliktusok lényege ugyanis a „másik világlátásába való átsiklás” kísértésének megelőzése, amire nyilván kisebb az eshetőség egymástól homlok-egyenest különböző világlátások képviselői közötti párbeszéd esetében.

A zsidó és a keresztény vallási tanítás közelsége persze csak megkönnyítette a konfliktus teljes kifejlődését, de nem okozta. Az etnocentrikus antiszemitizmust életető gazdaszociológiai feltételek nem változtak, miáltal a feudalizálódó Európa keresztény ideológiai bázison kibontakozó antiszemitizmusa bátran támaszkodhatott a zsidókkal szemben érzett hajdani hellén resszentiment bázisán megfogalmazódott zsidóellenes sztereotípiák nagy részére. E pogány kontinuitást messzemenően leplezte a keresztény antiszemitizmus nagy hatású vádja, miszerint a zsidók felelősek Krisztus megöléséért.

Ez a vád logikailag képtelenség. Krisztus ugyanis többször megjövendölte saját halálát, áldozatát egyenesen szükségyszerűnek nyilvánította ki, melynek hiányában voltaképpen a keresztény vallás teljes ideológiai építménye, közép-pontban a csodálatos feltámadással és megváltással létre sem jöhetett volna. Másfelől maga is zsidó lévén, hol másutt hirdette volna a megérthetőség reményében tanításait, mint éppen a zsidók között, akiknek – ha logikailag közelítünk a kérdéshez – inkább dicsőségükre, semmint szégyenükre válik, hogy közülük kerültek ki az első keresztények. így tehát nélkülük éppenséggel a kereszténység mint létező mozgalom egyáltalán ki sem alakulhatott volna. Ami a keresztre feszítést illeti, abban a római hatóságok játszották a kulcssze-

repet, bármennyire mosta is a Krisztust sújtó halálos ítéletet követően kezeit a római kormányzó, Pontius Pilátus.

Nem először bizonyosodik be azonban, hogy az antiszemitizmus nem a logika birodalma. (Ebben a sorsban egyébként az antiszemitizmus osztozik a társadalom és a társas élet legkülönfélébb jelenségeire vonatkozóan kidolgozott ideologikus értelmezésekkel.) A Krisztus-gyilkosság demagóg vádja kitűnően megfelelt a zsidó és a keresztény tanok közötti ideológiai közelség leplezésére, mivel lélektanilag összeférhetetlen a gyilkosság és a hasonlóság tudata által táplált rokonszenv. Annál is inkább szükség lehetett erre a gyűlöletet fakasztó vádra, mivel a keresztény ideológiának szerves része az ellenség feltétel nélküli szeretete, melynek érvénye alól csak a súlyos vád hangoztatása által lehetett kivenni a zsidókat. De nemcsak a keresztény identitás megszilárdítására volt alkalmas ez a vád, hanem arra is, hogy gyűlölködésre és bosszúra hevítő ereje folytán indokul és mentségeként szolgálhasson a zsidók ellen keresztény részről elkövetett bűnös, igazságtalan cselekményekre.

A voltaképpen bűnös üti tehát a bűnösség stigmáját áldozatára. A keresztény antiszemitizmus ugyanis úgy magyarázta a zsidó állam megsemmisítését, a jeruzsálemi Templom elpusztítását és a szétszórattatást, hogy e csapásokban Isten büntetését kell látni, mellyel a zsidókat Ő a lehető legsúlyosabb bűn elkövetése miatt sújtotta. A konfliktusélezés szabványos eszközeiként került be a vallási antiszemitizmus tételei közé a zsidóknak tulajdonított keresztényellenesség. Forrásként a Talmudot jelölték meg. A Talmud a Bibliához fűzött tudós kommentárok sokáig csak szájhagyományként élő szövege, melynek szövevényes eszmerendszere csakis alapos és elmélyült fölkészültség birtokában nyílik ki a megismerésére vállalkozó előtt. Ám a szöveg sokértelműségét is figyelembe véve nyilvánvaló, hogy a keresztényellenesként értelmezett szövegeknek az igazi funkciója a kereszténységhez vonzódó zsidók meggyőzése, identitásuk erősítése és semmiképpen az agresszív szembe fordulás volt.

Az etnocentrikus és vallási antiszemitizmus amalgámként ötvöződött egybe. Mindenütt, ahol Európában ez az antiszemitizmus föllángolt, a zsidók üldözését, kiűzetését

eredményezte. Ezzel kapcsolatosan két kérdés merül föl. Az egyik kérdés arra vonatkozik, hogy a Római Birodalom lehanyatlásával és a középkori társadalom kereteinek megszilárdulásával egyidejűleg miért nem olvadt be a szerteszóródott, politikai önállóságától megfosztott zsidó nép. A másik kérdés pedig azzal kapcsolatos, hogy miért éppen a XIII. századdal vette kezdetét Nyugat-Európában a zsidó-üldözés, egyre inkább Európa keleti térfelére szorítva a zsidók tömegeit?

A két kérdésre adható válasz voltaképpen az egységes társadalomtörténeti folyamat ismerete alapján adható meg. A keresztény vallási ideológia által legitimált középkori feudális rendi társadalomban a pénzügyek ellátatlan funkcióként jelentkeztek, hiszen a keresztény vallás tiltotta a pénz felhalmozását, kölcsönzését, nem is beszélve a kamatok beszedéséről. A pénzforgalom ugyanakkor elkerülhetetlen szükségyszerűségként jelentkezett, hiszen a naturálgazdálkodás bázisán az import útján nem voltak kielégíthetőek a szükségletek. Ezt az ellentmondást csak úgy lehetett föloldani, ha a rendi kereteken *kívül*, de a társadalmi működésbe azért beiktatva életlehetőséget biztosítanak egy rétegnek, mely a pénzügyeket oly módon bonyolítja, hogy közben az ideológiai előírásokon sem esik csorba.

A zsidók ideálisan megfeleltek e paradox követelményeknek. Vallásuknál fogva idegeneknek, a keresztény ideológia által szentesített rendi szerkezeten kívülállónak minősültek, nem lehettek nemesekké, papokká, iparosokká vagy parasztokká. A kereskedelmi és pénzügyi tevékenységek bonyolításával kapcsolatos korábbi tradíciók ugyanakkor szinte magától értetődősként jelölték ki számukra a keletkező gazdasági vákuum betöltését. Elszigeteltség és integrálódás sajátos szimbiózisa jellemezte ezáltal a középkori nyugat-európai zsidóság helyzetét, mely akkor vált kritikussá, amikor a gazdasági-társadalmi fejlődés által megnövelt vállalkozói térben megjelenő új polgári réteg diszfunkcionálissá tette a naturálgazdálkodás puszta korrekciójaként működő, elsődlegesen pénzügyekre korlátozódó gazdasági aktivitást. Az antiszemitizmus ebben a történelmi pillanatban vált meghatározó erővé és a zsidók kiüldözését megalapozó kegyetlen ideológiává. Legkorábban Ang-

liában jelentkezett ez a folyamat, mely 1290-ben tetőzött, a zsidók kiüldözését eredményezve a szigetországból. Ha késve is, ugyanez a folyamat játszódott le az összes többi nyugat-európai országban.

Shakespeare színműve *A velencei kalmár* anatómiai pontossággal mutatja be a folyamat társadalom-lélektani oldalát. A színdarab nézői nyilván nem láttak semmi kivetnivalót a vallási antiszemitizmus által kimunkált sztereotípiák és előítéletek segítségével megjelenített Shylock bemutatásában, annál is inkább, mivel a reneszánsz kori Angliában a megjelenített konfliktus már csak történelmi emlék volt. A középkori emlékek azonban távolról sem halványultak el, a fantomizált zsidó képe elevenen élt tovább. A keresztény vére szomjas, bosszúvágyában mértéktelen, pénzéhes, uzsorakamatot szedő Shylock, akit ráadásul érthetetlen étkezési szokásai, vallási rítusai is megkülönböztetnek, a középkori antiszemitizmus enciklopédikus példatáraként áll előttünk. Vele szemben áll a nemes szívű, önfeláldozó, barátjáért vagyonát kockáztató keresztény polgár, akinek egzisztenciáját már nem a kétes hitelű uzsorakamat, hanem a vállalkozás biztosítja. Antonio kereskedelmi javakkal dúsan megrakott hajói a tengereket járják, míg Shylock és Tubál csupán a pénzt számlálja. A konfliktus vége messzemenően kielégíti az antiszemita várakozásokat, hiszen Shylock kénytelen bosszújától elállni, pénzét sem kapja vissza, sőt vagyonát elkobozzák, őt magát identitásának feladására, voltaképpen pusztulásra ítélik.

Shakespeare génusza folytán azonban *A velencei kalmár* messze több, mint egy pusztán illusztratív értékekkel bíró antiszemita pamflet. Shylock nézőpontja, az ő igazsága ugyanis oly erővel áll elénk, hogy a néző nem térhet ki az ő szituációjának megértése elől sem. Az ő szemével nézve a keresztény értékrend intoleráns, képmutató, könnyelműségre és megfontolatlanságra csábító, szabados és gazdaságilag irracionális, pazarló. Még fontosabb mozzanat, hogy viselkedése jellegzetesen *reaktív*, sértettsége és kiközösítettségérzése nem légből kapott, hanem a mindennap elszenvedni kénytelen otromba sértések és megkülönböztetések terméke. A darab máig tartó hatásának titka, hogy fölcsendül benne az emberi méltósághoz való egyetemes jog-

nak a reneszánsz jegyében megfogalmazott üzenete, mely azóta is mindenféle kategoriális emberi megkülönböztetés gondolati, erkölcsi, lélektani érvényű ellenmérge. Antonio egyik barátja azt kérdezi Shylocktól, hogy mivégre ragaszkodik a fizetéképtelen adósa testéből kivágni kívánt egy font húshoz. Mire jó az? Shylock ezt válaszolja: „Halat fogni vele. Ha mást nem hizlal, hizlalja a bosszúmat. Lepocsondiázott, és elütött egy félmilliótól. Nevetett, ha vesztettem; csúfolt, ha nyertem; gyalázta a népemet, megakadályozta az üzleteimet, hűtötte a barátaimat, fűtötte az ellenségeimet – és miért? Mert zsidó vagyok. Hát a zsidónak nincs szeme? A zsidónak nincs keze, szervezete, érzéke, érzelme, szenvedélye? Nem ugyanaz a táplálék táplálja, nem ugyanaz a fegyver sebzi, nem ugyanaz a baj bántja, nem ugyanaz a gyógyszer gyógyítja, nem ugyanaz a tél és nyár hűti és hevíti, mint a keresztényt? Ha megszúrtok, nem vérzünk-e? Ha csiklandoztok, nem nevetünk-e? Ha megmérgezték, nem halunk-e meg? és ha meggyaláztok, ne álljunk-e bosszút? Ha mindenben hasonlítunk rátok, ebben is hasonlítani fogunk. Ha egy zsidó megsért egy keresztényt, hol az alázatossága? A bosszúban. Ha egy keresztény megsért egy zsidót, hogyan tűrje keresztény példa szerint? Csak bosszúval. Azt az aljasságot művelem, amire ti tanítottatok, és alighanem még hozzá is teszek ahhoz, amit tanultam.”²⁵

POLITIKAI ANTISZEMITIZMUS

A forradalmi francia törvényhozás 1789. augusztus 26-án fogadta el az Emberi Jogok Nyilatkozatát, melynek első szakaszában találjuk a következő mondatot: „Az emberek szabadoknak és jogilag egyenlőknek születnek, és azok is maradnak.” E szavak halálos sebet ütöttek azon a korábban megingathatatlan felfogáson, miszerint az emberek között születés, leszármazás, vérségi kötelékek folytán önnön akaratuk és cselekvéseik révén megváltoztathatatlan különbségek léteznek, melyek sorsszerűen adott előnyös vagy hátrányos következményei alól csak az isteni elrendeltetés jogával takarózó önkényes elhatározás folytán szabadulhatnak. A keresztény felfogásban csupán ígéretként megfogalmazott univerzális emberi egyenlőség e nyilatkozatban öltött szekularizált formát, miáltal a társadalom egyenlőnek nyilvánított tagjai számára a mobilitás, a felemelkedés és érvényesülés tényleges valószínűségének perspektíváját nyitotta föl.

A zsidók számára az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának ideológiai újítása az *emancipációt* jelentette, hiszen egyszer s mindenkorra érvénytelenné váltak az etnocentrikus és vallási antiszemitizmus ideológiájából táplálkozó jogi korlátozások, melyek miatt a zsidók csupán a kereskedelmi vagy pénzügyi tevékenységekben, illetve a zsidó szent törvények magyarázatában tűnhettek ki. De bármelyikben érték is el kiemelkedő teljesítményt, a sorsszerűen rájuk kényszerített elkülönítettség köreiből nem törhettek ki.

A modern polgári demokratikus társadalomszerveződés alapelveként kimondott egyenlőség felhajtóereje a különböző társadalmi csoportok tagjai számára eltérő módon érződött. Az egyenlőség voltaképpen azt jelentette, hogy a velszületettség mentén adott társadalmi egyenlőtlenségek hatalmát megtörő új társadalmi viszonyok közepette szükségképpen keletkező előnyök és hátránvok megszerzésé-

zás, kockázatvállalás, tehetség, ügyesség, képesség szerepe, melynek következtében a sikerek és a kudarcok bekövetkezése egyre inkább az egyéni cselekvések számlájára volt írható, és egyre kevésbé függött az intézményes korlátoktól, melyek korábban mintegy eleve sikerre, illetve kudarcra ítélték egész társadalmi kategóriák tagjait.

Súlyos tévedés azonban azt gondolni, hogy az emancipáció folytán egy csapásra megszűnik az antiszemitizmus, és a gazdasági, politikai, kulturális, vallási, nemzeti egyenlőség jogilag szentesített eszméjének jegyében létrejövő demokratikus társadalmi berendezkedés talaján csak olyan ideológikus csoporttudat jelentkezhet, mely az osztálykülönbségek folytán keletkező társadalmi egyenlőtlenségekből táplálkozik.

A zsidók emancipálódását elsőként megvalósító nyugat-európai társadalmakban az egyenlőség kinyilvánított eszméje nyomán megnövekedett mozgáster által elvileg biztosított, új típusú előnyök kihasználásáért a különböző csoportok eltérő esélyekkel indulhattak harcba. A zsidókat sajátos társadalmi helyzetük rendkívül hajlamossá tette, hogy esélyeiket sikerrel érvényesíthessék. Mivel korábban arra ítéltettek, hogy kívül éljenek a rendi társadalom hit- és szokásrendszerén, eleve kevésbé működhettek bennük azok a középkorias gazdasági és erkölcsi előítéletek, melyek a rendi kötelekeikből kivetkőzni kénytelen társadalmi csoportok tagjait cselekvéseikben bénították. Túlnyomórészt már városiasodtak, aminek abban van a jelentősége, hogy a modern társadalom életének kulcsfontosságú színtere a város. Mivel a feudalizmus idején mezőgazdasági tevékenységet nem folytathattak, gazdasági szocializációjuk a kereskedelemre és a szabad foglalkozások művelésére képesítette őket. Az industrializációs átalakulásban ez a gazdasági szocializációs háttér nyilvánvalóan csak előnyükre szolgálhatott. Nem elhanyagolható különbség, hogy mindezen tényezők szerves kiegészítőjeként a zsidók körében igen magas volt az írástudók aránya, ami megkönnyítette az írásbeliséget fölértékelő társadalmi kommunikációba való bekapcsolódásukat. Korábbi sajátos társadalmon kívüliségük egyben a veszélyeztetettségérzés forrása is volt, ami arra ösztönözte őket, hogy szüntelenül figyelemmel legyenek min-

den új eseményre, új eszmére. A modern társadalom meg-növekedett dinamizmusa nyomon követéséhez és megértéséhez ez az érzékenység csak kapóra jöhetett. Ugyanez az érzékenység abban is közrehatott, hogy amikor az új igazságtalanságok keletkezése folytán egyesekben megszületett annak a társadalomnak az eszménye, mely az egyenlőséget már nem csupán mint esélyt, hanem mint bizonyosságot kell hogy nyújtsa, akkor sok fiatal zsidó értelmiségiben támadt rokonszenv a még tökéletesebb, szocialista, kommunista elvek jegyében berendezkedő társadalom megvalósításának programja iránt.

A szekularizált egyenlőségelv jegyében keletkező új egyenlőtlenségek mentén keletkező előnyös és hátrányos helyzetű társadalmi csoportok tagjai közé a volt rendi társadalom csoportjainak tagjai tehát eltérő eséllyel juthattak, aminek az volt a következménye, hogy a zsidók rohamos kiemelkedése megint csak antiszemita nézetek és előítéletek képződésének adott támpontot. A korábbról ismert etnocentrikus és vallási antiszemitizmus által szolgáltatott „érvek” természetesen az új helyzetben már csak járulékos szerepet játszhatnak, hiszen az emancipáció eredményeképpen rohamosan asszimilálódó zsidóság e hagyományos szempontok alapján egyszerűen felismerhetetlenné vált. Új „érvek” kellettek, melyek ugyan tartalmazták a hagyományos idegengyűlölet etnocentrikus elemeit, alkalomadtán kihasználták a vallási előítéletekből adódó lehetőségeket (bár sok esetben az asszimiláció a zsidó vallás elhagyását, illetve a kor kívánalmainak megfelelő megújítását is magával hozta), szükség esetén előhozták a középkorban kidolgozott, gazdasági eredetű sztereotípiákat, de egészükben mégis valami merőben újat kellett, hogy tartalmazzanak, miáltal a modern társadalmi dinamizusból kiszorultak és kárvallottak magyarázatot találhattak sanyarú helyzetükre.

E torzító optikával nézve a hangsúly a zsidók gazdasági, politikai és kulturális térfoglalására esett, melyet az immár politikai színezetű antiszemitizmus mint alapvető társadalmi szerencsétlenséget jelenített meg. A politikai antiszemitizmus különös gondolati ellentmondása, hogy az egyébiránt homogénizált egységként elképzelt zsidóságban egyszerre láttatja a polgári társadalmat voltaképpen létrehívó

demokratikus és liberális politikai ideológiák képviselőjét, valamint azt az erőt, mely a polgári társadalom megdöntésére, forradalmi szocialista-kommunista átalakítására törekszik.

Az emancipáció által fölszabadított asszimilációs folyamatban a zsidók már jóval korábban repedező szociológiai-kulturális egysége széttöredezett. Csoporttudatuk egyetlen támpontjaként az antiszemitizmusban megtapasztalt ellenszenv és előítéletesség szolgált. Mivel azonban a korábban alkalmazott etnocentrikus és vallási antiszemitizmus megkülönböztető szempontjai az új helyzetben kezelhetetlenné váltak, az antiszemitizmusnak új érvanyagra volt szüksége ahhoz, hogy a zsidókép megtartsa villanyozó és indulatokat keltő hatását mindazokban, akik szükségét érzik annak, hogy vélt vagy valós egzisztenciális gondjaikra hihetőnek tűnő, gondolatilag könnyen megemészthető, sokak által osztott nézetekben keressenek vigaszt és reményt. A politikai antiszemitizmus a *fajelméletben* találta meg a szükséges érvanyagot.

A fajelmélet Franciaországban született. Eredeti ideológiai célja a polgári átalakulás által magát veszélyeztetettnek érzett nemesi rend pszichológiai fölvertézése, megerősítése lehetett azáltal, hogy ez az elmélet a francia nemességet az eleve kiemelkedő képességekkel rendelkező frankok leszármazottainak nyilvánította, szemben a parasztokkal, akiket az alacsonyrendű gallok ivadékaiként tartott nyilván. Történetileg a feudális társadalmak egykori hódítások nyomán alakultak ki, és a fajelmélet arra a történetírói hagyományra építve jöhetett létre, miszerint a nemesi rend a hódító etnikum leszármazottaiból áll, míg a leigázott (és később bevándorolt) etnikumok tagjaiból lettek a jobbágyok, kereskedők. Az elmélet jellegzetesen etnocentrikus felépítésű, amennyiben a nemességet eleve felsőbbrendűnek, a jobbágyságot és a polgárságot eleve alacsonyabb rendűnek nyilvánítja, mégpedig azon az alapon, hogy mind a felsőbbrendűséget, mind az alsóbbrendűséget okozó képességek a leszármazás során nemzedékről nemzedékre változatlanul átöröklődnek. Ez az eszme – mint arra Szabó Miklós rámutat – nem maradt hatástalanul más társadalmi rétegek körében sem, csak éppen az előjel fordult meg. A harmadik rend ugyan-

csak etnocentrikus módon határolta el magát, amikor önmagát a gallok és a rómaiak utódjainak tartva lekezelően beszélt a „régii Germánia erdeiből előbújó” frankokról, akiknek leszármazottaiból verbuválódott a francia nemesiség.²⁶

Az etnikai leszármazásra alapozott csoportfelfogás azt feltételezi, hogy egyes csoportok minden tagja örökletes adottságok folytán kiemelkedő képességű, míg más csoportok tagjai, ugyancsak kollektív örökletesség folytán, eleve alacsonyabb képességűek. Hamarosan kiderült, hogy ez a csoportfelfogás nemcsak az osztályok közötti érdekharcok ideologikus leképezésére alkalmas, hanem a születő modern nemzetek egymás közti konfliktusai is magyarázhatók általa.

Európa nyugati és keleti fele között jelentős különbség volt abban a tekintetben, hogy a polgári társadalom létrejötte során működésbe lépő gazdasági, politikai és kulturális alrendszerek miként voltak képesek integrálni és dinamizálni a korábbi viszonyok kötelekeitől megszabadult társadalmat. A Rajnától nyugatra államnemzeti fejlődés keretei között ment végbe a polgári átalakulás, ami azt jelenti, hogy az egy állam keretei között élő lakosok tényként veszik tudomásul, hogy melyik nemzet tagjai sorába tartoznak, s ebből adódóan milyen elidegeníthetetlen szabadságjogokkal rendelkeznek. A társadalmi érdekharcok faji, etnocentrikus értelmezése az erőteljes és dinamikus polgári fejlődés jóvoltából talajt veszített, s ha a faji szempont a nemzetközi konfliktusok magyarázó szempontjaiként megjelenik is, hatása időleges és elszigetelt marad. Ezzel szemben a Rajnától keletre fekvő európai térségekben kellő állami keretek hiányában elsősorban kulturális (s ezzel együtt, ebből eredően történeti, etnikai, vérségi) támpontok álltak csak rendelkezésre ahhoz, hogy a születő nemzetek meghatározzák magukat. Ennélfogva a nemzethez tartozás mint érték magaszotsult föl, mely normativitásánál fogva eleve fogékony az etnocentrikus értelmezésre, hiszen annak lényegi eleme mindannak fölértékelése, ami a saját csoporttal kapcsolatos, s mindannak leértékelése, ami a saját csoporthoz képest idegen, eltérő, más.

A polgári társadalom sturktúráinak kiépülése (városiaso-

dás, iparosodás, tömegkommunikáció, tömegkultúra, modern természet- és társadalomtudomány, politikai pártok, bankrendszer, nagykereskedelem, részvénytársaságok, tözsde stb.) a közép-kelet-európai társadalmak-születőfélben lévő, normatív kiindulású nemzeti kategorizációját fenyegetni látszott, mivel az új struktúrák kiépítői közé könnyebben kerülhettek be azok, akik korábban már részletezett helyzeti előnyeik folytán a feudális kötöttségek lebontását követően megnövekedett szabadsággal jobban tudtak élni, szemben azokkal, akik önmagukat „nemzetfenntartóként” meghatározva a versenyt sem tudással, sem ügyességgel felvenni nem bírták.

A politikai antiszemitizmus faji eleme az asszimilált, polgáriasult zsidóság és a „nemzet” elkülönítésére irányul. Az asszimiláció következtében anyanyelv tekintetében zsidók és nem zsidók között nincs különbség. Felekezetükhöz a zsidók csak egy része ragaszkodik, a többiek más vallásokra tértek át, vagy vallásilag közömbösek, esetleg ateisták. Elkülönítés és megkülönböztetés következképpen csakis lezármazási szempont alapján lehetséges, melynek alapján megszületik a „zsidó faj” fantomképe. Eszerint a zsidókat velük született tulajdonságaik a rombolásra, liberalizmusra és kozmopolitizmusra hajlamosítják, mellyel szembesülni mindenkinek kötelessége, aki saját fáját félteni és óvni kívánja eme ártalmas hatásoktól.

Az antiszemitizmus által megjelenített „zsidó” (akár mint „kapitalista”, akár mint „szocialista” bukkant föl) a paranoiás nemzeti önkép elengedhetetlen tartozéka lett, miáltal „Belső bomlasztásként”, „idegen értetlenségként” lehetett elmarasztalni minden belpolitikai kritikát.²⁷

A politikai antiszemitizmus a náci fasiszta propagandában érte el csúcspontját. Hitler *Mein Kampf* címen írott műve katalógusa mindazon képtelen rágalomnak és vádnak, amit a zsidókkal kapcsolatban az ókortól kezdve a középkoron át a modern időkig valaha is megfogalmaztak. A világalomra törő zsidók összeesküvésének hitleri fantazmagóriája csupán egy paranoid elme torzszüleményének volna minősíthető, ha nem hasonlítana kísértetiesen arra az elgondolásra, amit maga Hitler mint német célt fogalmazott meg, s melynek jegyében harcát megindította.

A politikai antiszemitizmus faji ideológiáját hordozó német nemzeti szocialista párt és állam, az egyítés rokon pártok, mozgalmak, államok vereséget szenvedtek és megsemmisültek. A politikai antiszemitizmus azonban mint előítéletes megismerési, gondolkodási és cselekvési struktúra mindenütt reinkarnálódhat, ahol a szerencsétlen modernizációs fejlődés következtében elintézetlen maradnak a nemzeti és polgári fejlődés alapkérdései, és változatlanul aktuálisak az 1789-es Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának már idézett szavai.

AZ ANTISZEMITIZMUS LÉLEKTANA

Az etnocentrikus és a vallási antiszemitizmus vizsgálata nem igényli a sajátos lélektani szempontú vizsgálandást, mivel ezekben az esetekben az egyén társadalmi kötődésének folyamányairól, a születés által adott társadalmi pozíció alternatívátlanlanságának lélektani következményéről van szó. A politikai antiszemitizmus megjelenése viszont az egyén és a társadalom viszonyának radikális megváltozásával kapcsolatos. A társadalomban rohamosan megnövekszik azoknak a csoportoknak a szerepe, melyekbe az egyén már nem a születés véletlenje folytán jut, hanem a bejutás *tőle magától* függ. E megnövekedett szabadság terében fölértékelődnek a személyiségtényezők, hiszen a sikerek és a kudarok kovácsává egyre inkább az egyén válik.

Ebben az individualizációs folyamatban természetesen csak azok a személyiségtényezők válnak lényegessé, amelyek a gazdasági, politikai, kulturális és magánéleti érvényesülést előmozdító cselekvések kivitelezésében nélkülözhetetlenek. Szó sincs arról, hogy megteremtődnének a személyiség „mindenoldalú kifejlődésének” feltételei, s ha az individualizáció folyamatát ebből az utópisztikus perspektívából nézzük, akkor joggal ítélnéjük e folyamatot elidegenítőnek és elégtelennek. Ha viszont megközelítésünk történeti, s kiindulásul a tradicionális keretek által béklyózott, bénított, rendkívül korlátozott individualizációs lehetőségeket vesszük figyelembe, akkor elismeréssel kell adoznunk annak láttán, hogy a modern demokratikus fejlődés milyen mértékben növelte meg az egyéni szabadságot.

E szabadság persze az egyén számára nemcsak áldás, hanem átok forrása is lett. A siker csábító lehetősége egyben a bukás szorongató kockázatát is magával hozta. A biztonság eligazító közösségi értékek és normák gyengülése a válsztás és a döntés pszichológiailag terhes kötelmével járt

te. A modern társadalmi viszonyok mágneses terében megjelenő szabadság vonzotta s ugyanakkor taszította is az egyéneket, de mindenképpen a személyiségben rejlő értékek megmérettetésére adott alkalmat. A szabadság egyeseket képességeik maximalizálására, teljesítményeik növelésére, önerejük fokozására sarkallt, másokat viszont menekülésre, visszahúzódásra készítetett, sértődöttséget és kudarcérzetet teremtve bennük.

Az egyénre jellemző képességek, tulajdonságok, sajátos személyiségjegyek genetikailag adott egyediségük lappangó állapotából csak akkor válhatnak az egyéni sors formálásában kulcsfontosságú tényezőkké, ha a gyermekkorban tudatos nevelés, ráhatás tárgyaivá válnak. Következésképpen a modern társadalomban megnövekszik a szocializáció szerepe, mely már nem azonosítható a társadalomba való beletelődés spontán folyamatának különösebb figyelmet nem igénylő terelésével és tudomásulvételével. Megjelenik a szocializáció sajátos társadalmi intézménye, az *iskola*, miáltal a korábban egyeduralkodó *család* és *kortárs csoport* szocializáló funkciói is mélyrehatóan módosulnak.²⁸

Az individualizációs folyamat által megteremtett egyéni érvényesülés lehetőségeinek kiaknázása egyre inkább azoknak a személyiségjegyeknek a függvényében jelentkezett, amelyek kifejlődését a családi és az iskolai szocializáció biztosította. A gazdasági, politikai és kulturális sikerekért folytatott versenyben azoknak nyílt esélyük kiemelkedő teljesítményekre, akik szocializációja a modern társadalmi értékek jegyében zajlott. A hagyományos szocializációs értékrend a tekintély, a statikus erkölcsi erények (becsület, hűség, áldozatvállalás, tisztaság, büntelenség, önzetlenség, vendégszeretet, bőkezűség, segítőkészség), valamint az eleve elrendeltetés hite (a Gondviselés) körül fürtösödön, miközben negatívumként jelent meg mindaz, ami dinamizálta és mozgásra sarkallta az egyént (tudás, versenyzés, mozgás, önérvényesítés, függetlenség, önállóság). A modern szocializációs értékrend esetében a viszony éppen fordított: a tradicionális értékek mint negatívumok, a modern értékek mint pozitívumok jelentek meg.

A modernizációnak két síkja van. A látványosabb sík a társadalmi viszonyok radikális átalakulása azon liberális és

demokratikus eszmék jegyében, melyeket az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata tartalmaz. A másik, kevésbé látható, de az átalakulás voltaképpen garanciáját képező sík a szocializációs gyakorlaté, melyben végül is eldőlt, hogy lesznek-e és kik lesznek a liberális és demokratikus eszmék letéteményesei, akik lelkükben szakítottak a szabadságot korlátozó, lehetetlenítő gazdasági, politikai, kulturális és ideológiai viszonyokkal.

A modernizáció az utóbbi sík tekintetében jóval lassúbb és ellentmondásosabb folyamat, s hogy éppen hol tart, azt nagyon jól jelzi a politikai antiszemitizmus jelentkezése, mértéke és hatóereje az adott társadalomban. A politikai antiszemitizmus tartalékai ugyanis a sajátos szocializációs feltételek által zátonyra juttatott személyiségfejlődésben kialakult lelki tünetegyüttesben keresendők, melyet együttevén *tekintélyelvűségnek* nevezünk.

A tekintélyelvűség tünetei azt a megrettenést tükrözik, mely az egyént a szabadságot kívülről korlátozó hagyományos ideológiai, jogi, társadalmi béklyók radikális lebomlása nyomán kibontakozó megnövekedett mozgástér láttán elfogja. Mivel többé már nem állnak rendelkezésére a korábban oly nagyfokú biztonságot nyújtó külső meghatározók, melyeket a vallás, az örökkévalónak gondolt társadalmi rend nyújtott, kénytelen *belső* meghatározókhöz folyamodni. Ezeknek a belső meghatározóknak az eszmei, érzelmi anyaga sok szempontból azonos a társadalmi kommunikációban korábban forgalmazott etnocentrikus és vallási ideológiák tartalmaival, ám a funkciók tökéletesen megváltoztak. A világ megélésének mércéjeként alkalmazott tekintély ugyanis a modern viszonyok által megrettent személy *szükséglete*, önmaga által teremtett bálvány, melyből hitet és erőt képes meríteni, amikor arra a kínos feladatra kerülne sor, hogy megmagyarázza önmagának, hogy miért nem volt képes érvényesülni, sikerre vergődni a modern társadalom viszonyai közepette. A tekintélyelvűség akkor és ott vált át politikai antiszemitizmusba, amikor a zsidók válnak a személy számára olyan látható célponttá, melyre rávetítheti saját rossz érzésének igazolását.

A szocializáció minden feltételek között egyébként is bőven ad alapot rossz érzések kialakulására. Individualitás és

kollektivitás egymásba szövődése sehol sem konfliktusmentes folyamat. Freud tanítása figyelmeztet rá, hogy az egyénben munkáló feltétlen örömkeresés kikerülhetetlenül össze kell, hogy ütközzön az egyidejűleg ugyancsak jelentkező közösségi csatlakozás igényével, mely viszont az örömről való lemondást, a közösségi korlátozások elfogadását követeli meg az egyéntől. A szocializáció ebben az általános értelemben azt jelenti, hogy az örömrre törő feltétlen elv és az örömet korlátozó feltételek képében megjelenő valóság elve között kompromisszum jön létre, miáltal az egyén képessé válik a kollektív kereteket követő életre. Ezért azonban súlyos árat kell fizetnie, hiszen szexuális és agresszív töltetű, eredendő örömmérzeteinek elfojtására kényszerül. Cserébe kapja a beilleszkedettséget. Az elfojtás bázisán hármass személyiségstruktúra keletkezik: a *tudattalan énht* süllyednek a bevallhatatlan indulatok és kísértések, melyek elfojtása nyomán létrejön a *felettes* énbe foglalt közösségi értékek és normák elfogadásához és követéséhez szükséges motivációs forrás. A két énszetevő közötti egyensúlyozás és aktuális életvezetés kötelme pedig a mindenkori cselekvés kivitelezéséért felelős *tudatos énrz* háru.²⁹

A modernizációs feltételek között végbemenő személyiségfejlődésben szükségképpen megnövekszik e hármass énszerkezet kialakulását kísérő konfliktusok és feszültségek szerepe, hiszen a feszültségeket kezelő korábbi kollektív érvényű minták meggyengülése folytán az egyénnek magának kell megküzdenie elfojtott énje démonaival. A tekintélyelvűség hathatós segítséget képez e küzdelemben, hiszen olyan azonosulási lehetőséget tartogat, miáltal a személy a maga teremtette béklyók biztonságát érezve megkíméli önmagát a szembenézés, az önvizsgálat, a viszonyok megváltoztatását célzó cselekvés kockázataitól.

A huszadik század 40-es éveinek első felében Adorno és munkatársai végeztek olyan vizsgálatokat, amelyek jóvoltából meglehetősen pontos szaktudományos képet alkothattunk magunknak a tekintélyelvű személyiségről, mely adott esetben a politikai antiszemitizmusban találja meg a maga számára a szabadságtól való menekülés útját. A vizsgálat kiinduló előfeltevései elméletileg a pszichoanalitikus

személyiségfejlődés által feltételezett modellre épültek, szociológiailag pedig a 20-as évek németországi viszonyai által táplált tekintélyelvű szocializációs gyakorlat tényeire támaszkodtak. A 30-as évek németországi fejleményei, a nemzeti szocializmus és az annak elválaszthatatlan részét képező vehemens politikai antiszemitizmus a kérdésföltevést sajnálatosan aktualizálták. Adornónak és munkatársainak menekülniük kellett, s végül az elmélet empirikus igazolására csak Amerikában nyílt lehetőségük.³⁰

A munkát kiterjedt mélyinterjú-vizsgálattal kezdték. Az interjúkban nyert szövegek alapján állításokat fogalmaztak meg, melyeket különböző skálákba rendezve a tekintélyelvű személyiség valóságos „hitvallását” sikerült modellálniuk. Kiderült, hogy a tekintélyelvűség legáltalánosabb szemléleti alapja egy általános *politikai-gazdasági konzervativizmus*, melynek lényege a társadalmi problémák pszichologizálása, moralizáló megközelítése, bűnbakok keresése és a változtatással szembeni törekvések merev elhárítása. Példaképpen felsorolunk néhány állítást, melyekkel a tekintélyelvű konzervatívok nagymértékben egyetértettek:

- Szeretjük vagy sem, de mindenképpen csodáljuk az olyan embereket, mint Ford és Morgan, akik mindenkit maguk mögött hagytak a versenyben.

Ez az általános konzervatív hajlandóság elzárkózó, agresszív és sovány „hazaffyság”-gal társult, mint azt a következő állításokkal kapcsolatosan tapasztalt egyetértés tanúsítja:

- a hazafiság és hűség a jó állampolgár első és legfontosabb kötelessége;
- az alapvető amerikai intézményekre ebben a században a külföldről beszivárgott eszmék és agitátorok jelentették a legnagyobb veszélyt;
- az árulók és a betolakodók rosszabbat érdemelnek, mint a börtön és a büntetőtábor;
- lehet, hogy az európai menekültek bajban vannak, de hiába lenne megemelni a bevándorlási kvótákat.

Az etnikai, nemzeti és társadalmi kisebbségekkel szemben táplált előítéletesség és türelmetlenség ugyancsak része a tekintélyelvű tünetegyüttesnek. íme a jellemző nézetek:

- a négerék számos társadalmi problémájukat megoldhat-

nák, ha nem lennének olyan felelőtlenek, lusták és nemtörődöm természetűek;

- a fizikai munka jobban megfelel a néger munkásoknak és képességeiknek, mint a bonyolultabb, felelősségteljes munka;
- egy-egy lincselés Délen jó dolog, mert ott sok néger él, és néha vissza kell rettenteni őket a lázongástól és a vérengzéstől;
- a négerben van valami eleve primitív és civilizálatlan, ez a zenéjében és szélsőséges agresszivitásában is megmutatkozik;
- bármely csoport vagy társadalmi mozgalom, melyben sok külföldi vesz részt, gyanús, és az FBI-nak figyelni kell azt;
- túl sok pénzt költünk a bűnözőkre és az elmebetegekre, valamint az értelmi fogyatékosok nevelésére;
- meg kellene oldani a bűnözők és más, társadalmilag káros elemek sterilizálását;
- bár a nőkre szükség van most az iparban és a hadseregben, a háború után vissza kell térniük az otthonukba;
- a nemi bűntettek, a megerőszakolások és gyermekcsábítások elkövetőit nyilvánosan kellene kivégezni.

A leggazdagabb választék az antiszemita állításokból keletkezett. Az antiszemita nézetek aszerint voltak megkülönböztethetők, hogy nyíltan *vádaskodtak-e, avagy valamiféle önvédelem igazolására* születtek, illetve konkrét *megkülönböztető intézkedéseket* sürgettek.

Vádaskodó állítások

- a zsidók a leghivalkodóbb, legérzékibb, legpazarlóbb életmódot kedvelik a legjobban;
- a zsidók legnagyobb hibája az önhittség, a mindenekfeletti büszkeség, az a hitük, hogy ők a választott nép;
- van ugyan kivétel, de lényegében minden zsidó egyforma;
- a zsidóknak meg kellene szabadulniuk gyanús és zavaró hibáiktól, ha valóban a zaklatások végét akarják;
- ha zsidó lakik a szomszédban, akkor fokozatosan kialakul körülötte a tipikus zsidó atmoszféra;
- a zsidók általános hibája, hogy túlságosan agresszívak, mindig érvényesítik zsidó neveltetésüket és modorukat.

Önvédelem igazolására született állítások

- A zsidók feltétlenül helytelen irányban befolyásolják a keresztény kultúrát és civilizációt;
- a zsidó üzlemberek annyira összetartanak, hogy egy kereszténynek sincs reális esélye velük szemben;
- túlságosan sok zsidó ül a minisztériumokban, és túl nagy a hatalmuk az ország politikai életében;
- a zsidók irtóznak a kemény munkától, a társadalom élőködő rétegét alkotják, könnyű és haszontalan munkát végeznek.

Megkülönböztető intézkedéseket sürgető állítások

- az egyetemeknek meg kellene állapítaniuk egy kvótát, hogy korlátozzák a zsidók számát azokon a területeken, ahol túl sok zsidó van már;
- a zsidókérdés olyan általános és mély, hogy az ember gyakran kételkedik abban, hogy demokratikus eszközökkel egyáltalán megoldható;
- annak érdekében, hogy egy lakóhely kellemes legyen, kívánatos hogy zsidók ne lakjanak a közelben;
- nagy baj lenne az üzleti életben, ha túl sok zsidó munkaadó volna;
- a legegyszerűbben úgy lehetne megszüntetni az országot fenyegető kommunista veszélyt, ha ellenőrzés alá vonnák a zsidó elemet, mely azt irányítja.

Külön csoportot képeznek azok az állítások, amelyek a zsidókat részint elkülönüléssel, részint beolvadással vádolják:

Elkülönülést felrovó állítások

- a zsidók elleni rossz érzések egyik oka, hogy távol tartják maguktól a nem zsidókat;
- a zsidók idegen test az amerikai társadalomban, régi szokásaikat őrizve ellenállnak az amerikai életnek;
- a zsidók egyik általános hibája, hogy mindenütt zsidó voltak hangoztatják.

Beolvadást felrovo állítások

- a zsidók túlságosan messze mennek, hogy elrejtsek zsidó voltukat, különösen olyan szélsőségekben, mint a névváltoztatás, orroperáció és a keresztény viselkedés utánzása;
- amikor a zsidók nagy kulturális és tudományos alapítványokat tesznek, akkor inkább a hírnév utáni vágy, mintsem a valódi tudományos érdeklődés vezeti őket;
- az egyik, ami megakadályozta a zsidókat abban, hogy saját nemzetüket megalapítsák, az, hogy nincs saját kultúrájuk, ehelyett lemásolják, ami az adott környezetben fontos, legyenek bárhol.

A politikai-gazdasági konzervativizmus, a sovinizmus, az etnocentrizmus és antiszemitizmus iránt fogékony tekintélyelvűség rejtett lelki struktúrájának feltárása oly módon vált lehetségessé, hogy a kutatók megszerkesztettek egy skálát, melyet *F* betűvel jeleztek, utalva ezáltal a fasiszta mentalitásra. E skálák a tekintélyelvű személyiségre jellemző tünetek egész sorának feltárására voltak alkalmasak. (Minél több állítással értett egyet valaki, annál inkább volt tekintélyelvűnek minősíthető.)³¹

Az *F* skála kilenc összetevőt mutatott ki, melyek mindegyike hozzájárul a tekintélyelvűség tünetegyütteséhez:

I. KONVENCIONALIZMUS

- az mostanság a fő baj, hogy az emberek túl sokat beszélnek, és túl keveset dolgoznak;
- a modern egyház, sok szabályával és képmutatásával nem felel meg a mélyen vallásos ember igényeinek;
- az embernek el kell kerülnie az olyan dolgok nyilvános gyakorlását, mely mások szemében rossznak tűnik, még akkor is, ha jónak tartja azokat;
- bár a szabadidő jó dolog, a kemény munka az, amely az életet érdekessé és értékessé teszi;
- nem is az a fontos, *amit* az ember csinál, hanem az, hogy jól csinálja.

II. TEKINTÉLYELVŰ ALÁVETETTSÉG

- megvetésre méltó, aki nem érez elmúlhatatlan szeretetet, hálát és tiszteletet szülei iránt;
- a tanulás vagy a hatékony munka lényeges feltétele, hogy

tanáraink vagy főnökeink részletesen közölgék velünk, hogy mit kell tennünk és hogyan;

- mindenkinek kell valamilyen természetfeletti erőben hinnie;
- a tudományok, a kémia, fizika, orvostudomány messze vitték el az embert, de sok olyan fontos dolog maradt, melyeket valószínűleg sosem lesz képes megérteni az emberi értelem;
- az engedelmisség és a tekintély tisztelete a legfontosabb erény, melyet egy gyermeknek meg kell tanulnia;
- az országnak kevesebb törvényre és szervezetre van szüksége, és bátrabb, lankadatlan vezetőkre, akikben az emberek bíznak;
- egészséges, normális, illemtudó ember még gondolatban sem sérti meg rokonát vagy közeli barátját.

III. TEKINTÉLYELVŰ AGRESSZIÓ

- természetes és jogos, hogy a nőket bizonyos módon visszatartsák és korlátozzák, hogy a férfiaknak több szabadságuk legyen;
- megvetésre méltó, aki nem érez elmúlhatatlan szeretetet, hálát és tiszteletet szülei iránt;
- a homoszexualitás a bűnözés különösen bomlasztó formája, és kegyetlenül ki kell irtani;
- a becsületünket ért minden sérelmet meg kell torlunk;
- a nemi bűntettek, a megerőszakolások és a gyermekcsábítások elkövetőit nyilvánosan kellene kivégezni.

IV. SZELLEMI ELZÁRKÓZÁS

- azok a regények és elbeszélések, amelyekben cselekvés és kaland van, sokkal érdekesebbek azoknál, amelyekben csak az emberek érzéseiről és gondolatairól esik szó;
- túlságosan nagy hangsúly esik az egyetemeken az intellektuális és elméleti témákra, holott a gyakorlati tényezőkön alapulnak az élet értékei;
- vannak olyan dolgok, amelyek annyira intimek és annyira személyesek, hogy még közeli barátoknak sem beszélhetünk róluk;

- a könyvek és a filmek ne terejlék az élet szomorú oldalaira a figyelmet, ehelyett szórakoztató és felemelő témákra kell, hogy összpontosítsanak.

V. BABONÁSSÁG

- zavaros eszmék forrása a túl sok tanulás;
- bár sokan kételkednek benne, mégis biztos, hogy az asztrológia sok dolgot megmagyaráz;
- nem véletlen, hogy Japánban földrengés volt aznap, amikor a japánok megtámadták az amerikaiakat;
- mindenkinek kell valamilyen természetfölötti erőben hinnie;
- a tudományok, a kémia, a fizika, az orvostudomány messze vitték el az embert, de sok olyan fontos dolog maradt, melyeket valószínűleg sosem lesz képes megérteni az emberi értelem;
- nagyon lehetséges, hogy a végeláthatatlan háború- és konfliktussorozat egyszer egy világméretű pusztulással ér véget.

VI. HATALOMIMÁDAT

- túl sok ember él természetellenesen, vissza kell térniük a kezdetekhez, a tevékenyebb élethez;
- vannak a társadalomban olyan negatív jelenségek, melyek felett a hatóságok szemet hunynak, s ilyenkor az embernek kedve lenne ahhoz, hogy maga csináljon rendet;
- a becsületünket ért minden sérelmet meg kell torolnunk;
- az emberek egyre inkább látják, hogy életüket a politikusok összeesküvése szabja meg;
- az országnak kevesebb törvényre és szervezetre van szüksége, és bátrabb, lankadatlan vezetőkre, akikben az emberek bíznak;
- kétféle ember van: erős és gyenge.

VII. DESTRUKTIVITÁS ÉS CINIZMUS

- a társadalom már olyan messze került az igazi rendtől, hogy ideje megrendszabályozni;
- miután végeztünk a németekkel és a japánokkal, az emberi faj többi ellensége ellen kell összpontosítanunk: a patkányok, a kígyók és a baktériumok ellen kell harcolnunk;
- ma minden ingatag, fel kell készülnünk egy olyan korra,

melyben minden változik, semmi sem végleges, és felbomlással fenyeget;

- a hadsereg kilengéseiről szóló tudósítások propagandisztikusan eltúlozzák a valóságot;
- a bűnözési hullámtól kell tartanunk, a gengszterek és a tolvajok megfékezése a fő társadalmi probléma;
- a haszonleső emberi természet megváltoztathatatlan;
- az emberi természet olyan, amilyen, háborúk ezért mindig is lesznek.

VIII. A SAJÁT SZORONGÁS KIVETÍTÉSE

- bűnözési hullámtól kell tartanunk, a gengszterek és a tolvajok megfékezése a fő társadalmi probléma;
- nagyon lehetséges, hogy a végeláthatatlan háború- és konfliktussorozat egyszer egy világméretű pusztulással ér véget;
- az emberek egyre inkább látják, hogy életüket a politikusok összeesküvése szabja meg;
- manapság, amikor annyiféle ember mászkál és keveredik össze, az embereknek különösen óvakodniuk kell a betegségtől és a fertőzéstől.

IX. ELTÚLZOTT NEMI ÉRDEKLŐDÉS

- a homoszexualitás a bűnözés különösen bomlasztó formája, és kegyetlenül ki kell irtani;
- lényegtelen, hogy mi van a felszínen, a férfiak csak egy dolgot akarnak a nőktől;
- a régi görögök és rómaiak szexuális orgiái ápolónőotthonok ahhoz képest, ami ma van, különösen olyan körökben, ahol az ember legkevésbé várná;
- a nemi bűntettek, a megerőszakolások és a gyermekcsábítások elkövetőit nyilvánosan kellene kivégezni.

A tekintélyelvű személyiség nézeteinek szervező elve a *dogmatizmus*, mely a világvélemény sajátosan elzárt alakzatát eredményezi. Milton Rokeach szerint a zártság jele, ha a személy „sokkal több ismeretet tud felhozni igaznak vélt nézetek védelmére, mint amennyi ismerettel a nézetrendszerének igazát cáfoló nézetrendszer vonatkozásában rendelkezik. Egészeiben véve a személyben tagolatlanul él a saját

nézetrendszerének igazát cáfoló nézetrendszer, és minél inkább különbözik igaznak tartott nézetrendszerétől, annál kevésbé képes megkülönböztetni az egymástól csak árnyalatokban különböző cáfolati rendszereket.”³² A cáfoló nézetekre vonatkozó ismereteket a személy eleve nem eredeti forrásból meríti. Egy antiszemita például valószínűleg alig tud valamit a zsidóságról és a zsidó vallásról, de ha mégis vannak bizonyos ismeretei, azok valószínűleg zsidóellenes forrásból jutottak el hozzá. A zártság további jele, ha a személy képtelen különbséget tenni egy nézet és a nézetet hangoztató forrás között. Ha egyszer valakit ellenségként ítél meg, akkor egyenesen riadalommal tölti el, ha ellensége őt dicséri. Végül a dogmatizmus fontos jellemzője a jelentől elforduló időtávlat, mely részint a távoli múlt, részint a távoli jövőre irányul. Ennek oka, hogy e két időtávlat, mivel elvileg kívül esik az ésszerűen kezelhető *itt és most* körén, tetszés szerint alakítható a dogmatikus személy vágyai, kénye-kedve által, ragyogó manipulációs eszközt biztosítva illúziókra és balhitekre fogékony közönsége meggyőzősekor.

A dogmatikus szemlélet az értékelés elsőbbségén alapul. A tényekre vonatkozó információk csak akkor épülhetnek be e szemléletbe, ha nem mondanak ellent az eleve kialakított értékelő sémáknak. Az értékelés tengelyében az erkölcsi jó és rossz megkülönböztetése áll. Az emberi természet negativisztikusan, rosszhiszeműen jelenik meg e normális alapbeállítottság fényében. Sartre úgy látja, hogy a rosszhiszeműség mélyén a dogmatikus személy önmaga előtt is leplezett vonzalma van a Gonosz iránt. E vonzalmat ellensúlyozandó növeszti magában nagyra az erény képét, melynek szolgálatában állva szüntelen azon fáradozik, hogy a kapzsiságot, a bujaságot és a többi bűnt leleplezze, feltárja, megjelölje.³³ A szükségképpen dogmatikusan szerveződő antiszemita nézetrendszerben a Gonosz a zsidó képében fog megjelenni.

A tekintélyelvű szocializáció eredményeként megjelenő személyiségstruktúra alapvető viszonyulási mintája az autonómiahiányos függés és kiszolgáltatottság. A büntetések és fenyegetések árnyékában felnövekvő én a maga gyengeségét, kiszolgáltatottságát és gyámoltalanságát leküzdend-

dó a dogmatikusan elképzelt, nálánál hatalmasabbnak vélt külső tekintélyek oltalma alá menekül. E tekintélyek az egyeduralkodó apa mintájára megjelenített párt, nemzet, egyház, osztály képében jelennek meg. E tekintélyek hatalmának forrása az alternatívátlan, kételyt nem ismerő azonosulás, mely nélkülözvén a belső meggyőződésen alapuló választást, az elkötelezettség autonóm erejét, csak akkor képes az egyént e pszichológiai kényszerpályán tartani, ha egyidejűleg az ellenséget is megjeleníti.

A tekintélyelvű szocializációban kialakuló felettes én túlsúlyos nyomása alatt a tudatos én képtelen megbirkózni az elfojtásra ítélt agressziós és szexuális vágyak reflektálhatatlan, szégyellni való feltörekvése folytán jelentkező feszültségekkel, melyek levezetésére azután kapóra jönnek a tekintélyelvű azonosulással együtt járó ellenazonosulásból származó ellenségképzetek. A jó és a rossz dogmatikus szembeállítására révén teremtett külvilág ily módon alapvetően mint fenyegető, védelemre sarkalló közeg jelenik meg, miközben a személy képtelen felismerni, hogy amit külső fenyegetettségnek érez és gondol, az valójában saját magából, belülről fenyeget. E bevallatlan lelki realitás folytán féltékenyen és üldözőként veti rá magát mindazokra, akik kívül esnek a tekintélyelvű azonosulás mágikus eszközökkel megvont határain. Ez a szembenállásra sarkalló szenvedély nem tud megszűnni, hiszen ingerei voltaképpen nem a realitásból, hanem a tekintélyelvű szocializáció eredményeképpen keletkezett belső szorongásból származnak, mely a realításban fogódzókra nem lelvén megszállottsággá, üldözéses téveszmévé alakul. Horkheimer és Adorno e paranoid beállítottságot joggal nevezi a „megismerés árnyékának”, melynek valódi funkciója az önmegismerés elhárítása, az elfojtott agresszivitás és szexualitás röstellini való képeinek az ellenségre történő kivetítése.³⁴ Ily módon most már előttünk áll a tekintélyelvű szocializáció során keletkező személyiségkép valamennyi összetevője: konzervativizmus, konvencionálisizmus, moralizáló dogmatizmus, torz valóságglátás, az okozati viszonyok téves felfogása, tekintélyelvű alárendelődés és autonómiahiányos függés, manipulatív, sztereotipizált nemiség. Az antiszemitizmus abban az esetben lesz része a tünetegyüttesnek, ha a tradicionális tekintélyek hatal-

mát megdöntő társadalmi fordulat a társadalom széles rétegeit felkészületlenül éri, s a keletkező társadalom-lélektani űrt a korábbi külső tekintélyi függőségi viszonyok interiorizációjaként jelentkező tekintélyelvűség tölti ki. A tekintélyelvűen szocializált személy képtelen elviselni a bekövetkezett szakadást belső és külső, egyéni sors és társadalmi törvény, jelenség és lényeg között. Szorongásaiban egyedüli szövetségesként a *másik* paranoiás kínálkozik, akivel együtt, benne társra lelve kollektív paranoiát növesztenek nagyra. Szövetségüknek a modernizációs átalakulásban felfakasztott értékvákuumtól való irtózás lesz az alapja. Az antiszemita tragikus vétsége, hogy félelmét, rettegését helyesen éri, ám helytelen okoknak tulajdonítja. Sartre nagyon pontosan diagnosztizál, amikor arról beszél, hogy az antiszemita *fél*. „Persze nem a zsidóktól, hanem önmagától, a lelkiismeretétől, az ösztöneitől, a felelősségeitől, a magánytól, a változástól, a társadalomtól és a világtól, vagyis mindentől, a zsidók kivételével. Gyáva ember, aki nem akarja bevallani magának a gyávaságát. Gyilkos, aki visszafojtja és cenzúrázza ölési hajlamait, de megfékezni nem tudja őket, és mégsem merészel másképpen ölni, mint in effigie, képletesen vagy a tömeg személytelenségében. Elégedetlen, aki a lázadás következményeitől való félelmében nem mer lázadni. Ha az antiszemitizmushoz csatlakozik, ezzel nem csupán egy felfogást tesz magáévá, hanem egyúttal megválasztja saját személyiségét is. A kövek állandóságát és áthatalhatatlanságát választja, a katona teljes felelőtlenségét, aki parancsnokának engedelmeskedik, és nincsen parancsnoka. Nem akar semmit sem elérni, semmit sem kiérdemelni, hanem mindenhez a születése révén akar jutni, noha nem arisztokrata. Végül azt választja, hogy vitán felül állóan, megtámadhatatlanul kapja készen a jót, és nem is mer vele foglalkozni, nehogy kételyei támadhassanak és újat kelljen keresnie. A zsidó mindehhez csak ürügy: más vidéken a négert s még másutt a sárgát használják föl ehhez. Létezése csak arra való, hogy az antiszemita csírájában elfojthasson minden tépelődést önmagában, meggyőzve magát arról, hogy öröktől fogva kijelölt helye van a világban, hogy ez a hely órá várt, s hogy tradíciójánál fogva jogában áll azt elfoglalni. Az antiszemita egy szóban való kifejezése az

emberi állapottól való félelemnek. *Az antiszemita az az ember, aki érlelhetetlen szikla, dühöngő vihar, pusztító villám AKAR LENNI: Minden, csak nem ember.*³⁵

Bettelheim és Janowitz négerekre és zsidókra vonatkozó sztereotípiák összehasonlító vizsgálata során mutatták ki a tekintélyelvű személyiségstruktúra hatását a sztereotípiaképződés folyamatában.³⁶ Míg az általuk megkérdezett személyek a négereket kéjhajhászással, lustasággal, piszkos-sággal, erőszakossággal vádolták, addig a zsidókkal szemben az volt az általánosan hangoztatott kifogás, hogy agyafúrtak, csalnak, törtetők, tisztességtelen úton jutnak sikerekhez. A szerzők arra a meglepő párhuzamra figyeltek föl, mely a tudattalan én és a négersztereotípiá, valamint a felettes én és a zsidósztereotípiá között fennáll. E párhuzam társadalomfejlődési oka az akadályozott, megkésett polgárosodásban keresendő. A polgáriasodást eredményező mobilitásban megkésett csoportok tagjai a polgári sikerértékeket realizálók teljesítményeire frusztrációval, irigységgel, kompenzációs ideológiával reagálnak. A konfliktust reálisan élik meg, ám irreálisan magyarázzák. A felettes én típusú sztereotípiák a polgári értékekhez fűződő ambivalens attitűd termékeiként akkor jönnek létre, amikor a társadalom már méltányolja a szóban forgó értékeket, de még nem képes megvalósításukra. A többség leértékelő tudati mechanizmussal védekezik azokkal szemben, akiket ezen értékek hordozóinak tart. Antiszemitizmus akkor keletkezik ebből, ha a frusztrált többség a magától megkülönböztetendőnek érzett zsidó kategóriához társítja a sikerességet. A kudarcéret okán keletkező feszültséget csillapítani hivatott racionalizáció ebben az esetben antiszemitizmusként nyilvánkozik meg. Az antiszemita képzetek köre részint a zsidó kategória láthatóságára vonatkozó vélelmekre, részint a nem látható, lelki jegyekre vonatkozó elképzelésekre terjed ki. A 70-es évek közepén huszonéves fiatalokkal végzett vizsgálat során Magyarországon kapott antiszemita sztereotípiák meglepő módon hasonlítanak az *F* skála ismertetése során bemutatott amerikai antiszemita sztereotípiákhoz. Mindkét esetben érződik a sikerre ösztökélő felettes én normáinak való meg nem felelés okozta reszsentiment.³⁷

Elsőként nézzük meg a láthatóságra vonatkozó sztereotí-

piákat, melyek a szociális percepció számára szolgáltatnak támpontokat, durván megmunkált kliséket.

„Hát én már külső jelekből el tudom dönteni, és a modorukból is...”

„Hallja az ember a barátok között vagy az utcán, és így ráragad az emberre. Azt mondják rájuk, hogy karvalyszerű orruk van. Hát szerintem ennek alapján meg lehet ismerni, hogy ki x és ki nem x.”

„Az orruk, beszédmodoruk, általában raccsolnak. Inkább az értelmiségi rétegben, például a televízióban, filmnél, rádiónál vannak.”

„Göndör, erős szálú haj, a fejformájuk egészen más.”

„Általában a hajukról ismerem föl őket, erős szálú hajuk van, és általában fekete.”

„A szemöldökéről, olyan bozontos, meg az orra, de az hülyeség, arról nem lehet felismerni. Aztán a szeméről lehet, hogy az mindig spekulál... általában a külker vállalatoknál kell keresni őket.”

A külső támpontok homályosak, aligha lehetne figyelembevételük révén akár csak fantomképet is rajzolni. Legáltalább ennyire megbízhatatlanok a lelki alkatra vonatkozó sztereotípiák, melyek viszont jól szemléltetik, hogy kivétel nélkül valamilyen polgári erényre vonatkoznak, csak éppen *átértékelt*, negatívra fordított formában.

Tehetségesség

„Esetleg tehetségesebbek lehetnek, mert a zenében is vannak, mert zenélni szeretnek, ott sok van, viszonylag sokra mondják, hogy ez is x meg az is x.”

„Voltak ilyen nagy emberek, Nobel-díjasok közöttük, tehát köztük is megvan a jó és a rossz, de hát olyan mentalitású nép vagy faj...”

Erőszakosság

„Szóval mindent elintéznek simán, és nem érdeklik a melleszereplők őket, csak a saját dolgaikkal foglalkoznak.”

„Mindannyian nagyon agresszívek.”

Üzleti érzék

„Ez családi, nemzeti vonás, mely apáról fiúra száll, hogy olcsón veszek és drágán adok.”

„Hát most a gazdagabbak közé tartoznak. Ez azzal jár, hogy egy olyan vér folyik bennük, hogy üzletemberek, hogy mindenhol ott vannak. Szóval jól csinálják.”

„Ahol pénz forog, ez a képesség velük született, s ezt ki tudják használni. Valahogy hiányzik belőlük a betyárbe-csület.”

„Nagyon anyagiasak, jellemző ez más emberre is, de rájuk kiváltképp.”

„Nem tudom, talán ez is olyan közszájon forgó dolog, hogy kereskedő nép tulajdonképpen, tehát ha a történelmi oldalát nézzük, és ez a kép megmaradt most is.”

Értelmiségi munka

„Nem lehet megtalálni őket a bányászok között vagy egyéb kemény helyeken. Rádió, televízió, különböző vállalatok, múzeumok, színházak, kereskedelmi élet.”

„A kereskedők sokkal több információhoz jutottak. Szóval kialakult belőlük egy általánosabb intellektuelebb réteg. Vagyis egy jobb alappal induló réteg.”

Összetartás, életképesség

„Hallomás alapján azt tudom, hogy összetartók, ha az egyik bajba jutott, segít a másikon, ez csak hallomás, nem tudom, ebből mi az igaz.”

„Szerintem nagy jövőjük van. Mert ők rendelkeznek azokkal a tulajdonságokkal, ismétlem, csak a hallottakból, elmondottakból tudom, ők rendelkeznek azokkal a tulajdonságokkal, amivel – csúnya szó – karriert lehet csinálni. Őbennük benne van az, hogy életképesség.”

Ha egy robot segítségével ezeket a feltételezett jellemvonásokat, a tehetségességet, az erőszakosságot, az üzleti érzéket az intellektualizmust, valamint az összetartást, életképességet egységes portrévá illeszteni, voltaképpen az igyekvő, örömeit késleltetni tudó, sikeres polgár képe rajzolódna elénk, hírhozója egy vágyott, de a többség számára el nem ért életformának. Nyilvánvaló, hogy az ebbe a képletbe tartozó kisebbség a polgárisultság fáziselőnyével a többséggel ellentétben rendelkezik.

Míg a felettes én „kellje” a „civilizációs moratóriumban” lévő egyén számára anticipáció, azaz jövőbeni állapot, ad-

dig az ösztönén olyan ősállapot, amelyet kettős fal zár el a jelentől: az egyik fal a kultúra, melynek segítségével az emberi közösségek kidolgozták magukat a természetből, s a másik fal az elsüllyedt gyermekkor, melybe a kultúra vasrácsai – és ez a polgári kultúrát megelőző kultúrákra egyként áll – belülről, az egyén számára kényszerítő erővel beépültek, alapját képezve a felnőttkori életnek.

Miként az amerikai társadalomban a 40-es években a négerrek, úgy a magyar társadalomban a 80-as években a cigányok tűnnek a többség szemében olyanoknak, akik a többség értékeihez, normáihoz, követett erkölcséhez képest archaikusabb, természetközeli minták vonzásában élnek. A cigányok (mint annak idején a négerrek Amerikában) Magyarországon a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyükből kifolyólag alacsonyabb presztízst élveznek, és így alkalmasak arra, hogy a kettős fallal eltemetett ösztönén kísértései rájuk vetüljenek. A cigányokra vonatkozó, az ösztönéből táplálkozó sztereotípiák éppúgy kettős rétegűek, mint a korábban tárgyalt antiszemita sztereotípiák. Egyrészt előírásokat tartalmaznak a szociális észlelés számára klisék, perceptuális képek formájában, másrészt pedig lelki-alkati vonások képezik anyagukat. Először nézzünk meg néhány külső észlelési sémát, klisé.

„Most már nehéz megmondani, ki mi, csak a kinézésük, a barna arcuk árulkodó.”

„Büdösek, bemennek a cukrászdába, s megmaradni nem lehet tőlük.”

„Mások, mint a fehérek, nahát mint mi, a magyarok.”

„A cigány, az csak cigány. Mindenféle szempontból az, csak különbözik.”

„Rájönni a beszédjükről, hogy kik, mik ők.”

És most bemutatunk néhány „láthatatlan” vonásra vonatkozó cigányleírást.

Hazudozás

„Hazudik, mind az, mert csak akkor mond igazat, ha megtéved.”

Lopás

„Egy se szeret dolgozni, lopnak, ha köll, ha nem.”

„Amíg mink dolgozunk, ezek meg otthon vannak, oszt mindent elhordanak. Benne van a vérükben az a lopás meg ilyesmi.”

Agresszivitás

„Késsel ölik egymást, de ha mondjuk egy magyar ember közéjük avatkozik, azt a magyar embert ütik, szúrják.”

„Ha megtudnák, hogy mit mondtunk maguknak, agyonvernének bennünket. Be se mehetnénk, még a faluba sem, bosszúállók.”

Lustaság

„Az életfelfogás az, hogy nem foglalkoznak azzal, hogy mi lesz holnap.”

„Nem szeretnek dolgozni, koszosak.”

„És a munkába... úgy néz ki, mintha a muraközi lovat fognák a lipicai helyébe. Ember, ember, de mégse ugyanaz az ember.”

„Naplopó társaság, csavargók, verekednek, isznak, a legtöbb baj okozói ők.”

„Hanyagok, nem törődnek a holnappal. Na jó, a magyarokban is van nemtörődömség. Nem érdekli, hogy mit eszik holnap, mert azt a pénzt nem tudja beosztani.”

Muzikalitás

„Az igaz, hogy szóval náluk egy kicsit sok, szóval a zenész sok.”

Nemiség

„Az az igazság, hogy azt a lehetőséget rettentően kihasználják, hogy gyerek, meg gyerek, meg gyerek.”

„Hogy mit csinálnak este, reggel, napközben, azt szégyenleni való még elgondolni is.”

A cigányokkal szemben táplált ellenérzések és előítéletek az interjúhelyzetben (s talán a mindennapokban is) gátlástalannabban jutnak kifejeződésre, mint az antiszemita és egyéb (nemzeti, vallási, társadalmi) előítéletek. Ennek nem annyira lélektani, mint inkább társadalmi okai lehetnek. A cigányok ugyanis a mai magyar társadalom gazdaságilag és politikailag leginkább kiszolgáltatott tagjai.

„Hát én, mondjuk, én nem bírom őket, hogy őszinte legyek... Mit tudom én, nem. Szóval nem.”

„Annyira ellenszenv alakult ki a két faj között, hogy az borzalmas. A magyarok nagyon utálják őket, de az emberiség állítom 95-99%-a nem csípi szintén őket.”

A szabadjára engedett gyűlölet talaján alakul ki az előítélet legembertelenebb fajtája, a megsemmisítési *program*. A sztereotípiák lehetetlenné teszik az érintettek individualitásának tudomásulvételét, és így az előítélettel sújtott csoport tagjainak deperszonoalizációját valósítják meg. Láttuk, hogy a gyűlöletté izzó ellenérzés által táplált előítéletek a csoportot dehumanizálják, az ily módon tárgyi létre lefokozott, nemkívánatosnak nyilvánított tömeg eltávolítása mint „technikai probléma” jelenik meg. Az interjúkban igen gyakran és igen bő – szadista kivetítésekkel teli – fantáziával kiszínezve adják elő a megkérdezettek „javaslataikat” e kisebbségi kérdés technikai megoldására. A türelmetlen, rasszista személyek minden esetben a szegregáció – végső soron megsemmisítésre vezető – gyakorlatát ajánlják.

„Szerintem ki kéne őket telepíteni egy községbe vagy városba. Együtt legyenek egy telepen. Ez lenne a legjobb.”

„Hát ha rajtam múlna, már kiirtottam volna az egészét.”

„Hát nekem van egy rettentő jó elképzelésem, habár ez megvalósíthatatlan. Behajtani őket egy csordába, és akkor csináljatok valamit! Nem csináljátok? Akkor lehet a korbácsot elővenni, majd csinálják.”

„Hú, de nagyon csúnya munkát tudnék csinálni velük! Lakatlan szigetre kivinni őket, egy rakásra az egészét, hogy onnan el ne bírjanak menni sehova, helikopterrel vinni őket, hogy három hétig se enni, se inni ne kapjanak. Hát inni ihatnának, de enni semmit sem kapnának. Oszt utána három hét múlva legalább a helikopterről egy háromkilós kenyeret bedobni, oszt egymást ölnék vagy pusztítanak a kenyérért.”

„Összeszednék az összesét egy táborba, hogy ott éljenek, azt mondanák rá, hogy ne fertőzzék a környezetet. Ott éljenek, dolgozzanak, mindent megkapnának, úgy élnének, ahogy akarnának. Körbe volnának kerítve, egy rezervátum lenne, olyan, mint Amerikában az indiánoknak.”

A felettes énből táplálkozó sztereotípiák és előítéletek se-

gítségével a személy azokat a szorongásokat tudja kivédeni, amelyek azért keletkeznek benne, mert nem tudja (vagy nem akarja) követni a modern polgári élet normáit, s ezért lemaradásérzet gyötri. Ezzel szemben a tudattalan énből erőt merítő sztereotípiák és előítéletek arra alkalmasak, hogy a személy azokat a kísértéseket győzze le magában, amelyek a premodern közösségi állapotba való visszacsúszásra indítanak. A keletkező társadalomészlelési minta jóvoltából a személy „középen” tudhatja magát, s ezt társítva a *többségi* hovatartozás érzésével, akár a zsidókra, akár a cigányokra tekint, mindenképpen *főlényben* érezheti magát.

ANTISZEMITIZMUS MAGYARORSZÁGON

A középkori rendi társadalom jellegzetességei által éltetett vallási antiszemitizmus Magyarországon nagyjából-egészében a nyugat-európai mintákat követte. Az egymást követő zsidóellenes intézkedések (zsidótörvények, zsidójel bevezetése, zsidóeskü stb.) nyugat-európai megfelelőiket éppúgy fáziskéséssel követték, mint ahogyan késve érkeztek hazánkba a középkori jogi, gazdasági, vallási és kulturális impulzusok is. A magyar királyok által kibocsátott, zsidókra vonatkozó rendelkezések szigorodása vagy enyhülése a mindenkori aktuális gazdasági (mindenekelőtt pénzügyi) szükségletek függvényében következett be.³⁸

A XVIII. század végén Magyarországra érkező modernizációs hullám teljesen sajátos helyzetet eredményezett a zsidóság magyarországi társadalmi szerepének alakulása tekintetében. Az emancipáció Nyugat-Európában megteremtette a politikai antiszemitizmus kialakulásának feltételeit, melyek annak függvényében állandósultak, hogy az egyes nyugat-európai társadalmak mennyire voltak képesek szinkronban tartani a modern társadalmi szerkezet megteremtéséhez nélkülözhetetlen dinamikus gazdasági, politikai és kulturális alrendszerek kiépülését, valamint a társadalom egészét integráló nemzeti eszme kiteljesülését, legitimációs erejének érvényesülését. Egyáltalán nem véletlen, hogy a politikai antiszemitizmus végül is Németországban találta meg éltető forrását (jóllehet Franciaországban született), mivel a nemzeti eszme itt töltődött fel leginkább a vérségi, leszármazási, etnikai tartalmakkal, öltötte magára a „kultúrnemzetiként” azonosítható fejlődési típus jegyeit. A „hisztérikus”, magában bizonytalan, európai kisebbségű komplexustól gyötört német nemzeti eszme megszállottjainak kanórára iőtt az „idegenként”. „befurako-

kintélyelvű politikai berendezkedés, hihetővé vált az örökös expanziós igény.

Magyarországtól keletre viszont szó sem lehetett semmiféle emancipációról. Az orosz birodalomban élő zsidó tömegek a legsötétebb középkori megkülönböztetések és pogromok által előidézett fenyegetettség állapotában éltek, ami kiváltotta menekülésüket. Magyarországon ekkor már nem volt számottevő társadalmi erővel rendelkező antiszemitaizmus, mivel a modernizációban élenjáró nemesi nacionalizmus liberális politikai premisszáiból egyenesen következett az emancipációs igény, melyre elsősorban a zsidók lehettek fogékonyak, hiszen ezáltal kitörhettek a vallási antiszemitaizmus által számukra kijelölt gettótól, és magyarrá válva részt kérhettek a magyarországi viszonyok elmaradottságának felszámolását sürgető gazdasági programok valóra váltásához szükséges feladatok megoldásából. Európában egyedülálló sajátos vonás volt, hogy a zsidóság asszimilációja egészen az első világháború végéig nem eredményezett komoly politikai antiszemitaizmust Magyarországon.

A liberális magyar nemesi nacionalizmus erői azért kötöttek szövetséget a rohamosan magyarosodó zsidósággal, mert ily módon modern, kapitalista berendezkedésű gazdasági és szellemi hátszóra tehetek szert. Erre támaszkodva már a siker reményében indíthatták meg a modern magyar nemzetállam megeremtéséért folytatott harcukat, melynek egyik frontja a központosító Habsburg-birodalom kormánya ellen irányult, másik frontja pedig a magyarországi nemzetiségek elmagyarosítása érdekében folytatott küzdelem arcvonalát képezte. Ez a szövetség kiválóan kiállta a próbát 1848-49-ben, amikor a magyar parlament jogilag is biztosította a zsidóság számára az emancipációt. A magyar nemzeti erők politikai veresége következtében ez a törvény már nem léphetett hatályba. Nem véletlen persze, hogy amikor 1867-ben a Habsburg-birodalom kormánya kiegyezésre kényszerült a magyar nemzeti erőkkel, még abban az évben megszületett a XVII. törvény, melyben a magyar parlament kimondta, hogy „az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottnak nyilvánítat-

nak. Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntetetik.”

A kiegyezést követően jelentősen felgyorsult a magyarországi modernizációs folyamat, és a zsidóság maximálisan élt az emancipáció által biztosított lehetőségekkel.³⁹ Ekkor alapozódott meg ideológiailag a politikai antiszemitizmus. Létezett egy Antiszemita Párt (1875-1890), és a jelentősebb hírlapoknál folyamatosan működtek antiszemita vezércikkírók: Bartha Miklós, Simonyi Iván, Polónyi Géza, Egán Ede, Urmánczy Nándor stb. Annak ellenére azonban, hogy a magyarországi politikai antiszemitizmus ideológiai paradigmája (benne a „zsidó bevándorlással” mint minden baj később kényelmesen elővehető okával) ekkor született meg, mint mozgalmászervező, tartós politikai háttérő nem tudott életképessé válni. Ismeretes, hogy amikor 1882-ben Tiszaeszláron rejtélyes körülmények között eltűnt egy kis cseléd lány, Solymosi Eszter, a jellegzetesen vallási antiszemitizmusból táplálkozó vérvád nyomán ugyan perre került sor, de a perben született felmentő ítélet a politikailag szerveződő antiszemita mozgalom látványos vereségét hozta.

Egészen más kérdés, hogy társadalomlélektaniig a magyar társadalomban éppúgy megjelent a zsidókkal szemben táplált reszszentiment, mint ahogyan az általános volt mindenütt, ahol a modernizáció által kiváltott dinamizálódás hátrányos helyzetbe hozta a rendi kötöttségekből kiszabaduló, az újonnan keletkező esélyekkel élni nem tudó réteget. A modernizációs változások által teremtett új típusú egyenlőtlenségekre adott reakciók típusait osztályozva Szabó Miklós megkülönbözteti az „osztályharcos” és a „reszszentiment” típusú indulatokat. Az osztályharcos indulat az egyenlőtlenségi helyzet felszámolására indít: a proletár nem éli bele magát abba, hogy ő tőkés lehetne, hanem azt tartja elfogadhatatlannak, hogy egyáltalán létezik a proletár-tőkés megkülönböztetés. Ezzel szemben a reszszentiment motívuma az irigység: nem az a kérdés, hogy *miért* vannak tőkésék és proletárok, hanem az lesz a kérdés, hogy ki a tőkés, és ki a proletár.

Szabó Miklós ez utóbbi kérdésfeltevés társadalmi alapjait feszegetve arra hívja föl a figyelmet, hogy akkor válhat ural-

kodóvá, ha a modernizációs dinamizmus nem elég általános és nem elég demokratikus, túlzottan függvénye az állami beavatkozásnak és bürokratikus akaratnak. Magyarországon nyilvánvalóan ez volt a helyzet (s ami szomorúbb, érdeemben azóta sem változott). Ilyen körülmények között a zsidóság *hárm*as összetevőből táplálkozó *ellenségkép* forrásává lesz.

„Az 1870-80-as években, a modern politikai antiszemitizmus születésekor a *tőkés gazdálkodás forgalmi szektora* – kereskedelem, hitel- és részvényügy – vált bizonyos körök ellenségképévé, s ezt a képet személyesítette meg a zsidó fantom alakja. A forgalomellenes törekvéseket hordozó társadalmi erők, a kötött gazdaság érdekeltjei váltak az antiszemitizmus társadalmi hordozóivá. Azok a rétegek, amelyek – alulmaradva a szabadpiaci versenyben – azt igényelték, hogy gazdaságpolitikai eszközökkel biztosítsanak a részükre magasabb jövedelmet, mint amit a piacon elérni képesek. Ilyen rétegek voltak egyrészt a nemesi származású földbirtokosok, másrészt a kisárutermelő és kiskereskedő rétegek falun és városban. Ezek a rétegek új keletű gazdaságpolitikai privilégiumaikat azon a címen követelték, hogy éppen oka nemzetkarakter letéteményesei, ők a törzsökös nemzeti elem, tönkremenetelük tehát magát a nemzeti identitást veszélyeztetné, így gazdaságpolitikai ellenfelüket, a szabadpiaci forgalom közvetítő tényezőjét az antiszemitizmus ürügyén mint nemzeti ellenséget is támadhatták.

A századfordulón a zsidó egy másik polgári tényező ellenségkép jellegű szimbóluma lett. A *polgári intellektuelé*. Az intellektuel nem értelmiséget jelent általában, hanem azon belül egy típust. Ez a típus nem a társadalmi munkamegosztás szerinti tevékenységi kör alapján határozódik meg, noha összefüggésben áll vele. A társadalmi munkamegosztás szerint van szabadfoglalkozású értelmiség (lateiner), hivatalnok és szakértelmiségi. Az intellektuel leginkább szabadfoglalkozású, de nem szükségképp. A Mannheim-féle »szabadon lebegő intellektuel« típusról van szó. Arról a típusról, amely arra törekszik, hogy a társadalomtól bizonyos distanciában legyen, avégett, hogy annak viszonylatait kritikusan átlássa. Vele szemben a kötött helyzetű értelmiségi *társadalomba beágyazott*. Míg az utóbbiak szá-

mára beágyazott voltuk érték, az intellektuel épp kívülálló voltából nyeri öntudatát. Ez a beágyazott helyzetű értelmi-ségi elemek körében ellenérzéseket támaszt vele szemben. A beágyazottak beágyazottságuk nem egyértelmű voltának, bizonytalanságának szimbolikus figyelmeztetőit látják és utálják az intellektuelben. Innen az ellene felhozott vádak. Az intellektuel *gyökértelen*. Emiatt hajlamos arra, hogy gúnyoljon minden pátoszt, azt a pátoszt elsősorban, amely a beágyazott helyzetet poétizálja, romantizálja: azaz az esetek többségében a hazafias érzelmkörbe tartozó emóciókat. A másik tipikus vád szerint az intellektuel *destruktív*. Főleg bírál, ahelyett hogy „alkotna” – azaz rutinszerű aprómunkát végezne. És ennél a vádnál érhető tetten, hogy az ellenérzés elsősorban bürokratikus oldalról jön. Egyrészt a hivatalnoki aprómunka nem sokra tartott voltát sérelmezi, másrészt egy ellenségkép, a feltételezett bíráló »alantassága« segítségével igazolja önmaga számára is az antiszemita hivatalnok annak a pszilicsár rutinmunkának az értékét, amelyet maga is terhesnek érez.

A harmadik ellenségkép, ami a zsidóságra vetül, teljes egészében a bürokratikus társadalmi közegben termelődik ki. A hivatalnok élethelyzete az előmeneteli rendszerre épül: az előmeneteli létra, az ún. »számárlétra« képzettség, bizonyított alkalmasság és a szolgálati idő alapján rendszeres és szabályozott előrehaladást biztosít. Az előlépés előmozdítására jól ismert stratégiák alakulnak ki: ilyen a protekció és ilyen az *érvényesülési lobbykba* tömörülés. Csoportok, amelyeket valamely esetleges vagy tartós homogenizáló tényező összekapcsol, hallgatólagosan együttműködésben segítik tagjaik előmenetelét. A befolyásos tagok segítik a csoportok kisebb súlyú tagjait, nem utolsósorban azért, hogy a maguk számára hivatali vazallusokat teremtsenek. Ilyen csoportokat egyesítő tényező lehet az iskola- vagy évfolyamtársi viszony, az azonos vidékről származás, a közös korábbi munkahely. A régebbi polgári társadalmakban az érvényesülési lobby szerepét is játszották klubok, szabadkőműves-páholyok, vallásos egyesületek. Lobbyt alkottak sok esetben a zsidó származásúak is. Igazi szerepük azonban a bürokratikus világban az volt, hogy ellenségképként szolgáltak a nem zsidó származásúakból álló érvényesülési

lobbyk számára mint *feltételezett rivális érvényesülési lobby*. Az érvényesülési lobby ugyanis különös mértékben igényli összetartozás-tudatához az ellenségképet. Ennek oka kettős. Egyrészt szükség van bűnbakra, melynek feltételezett aknamunkája az oka minden előmeneteli kudarcnak, enyhítője minden előmeneteli frusztrációnak. Másrészt szükséges az ellenségkép azért, mert az előmenetel előmozdítására, a protekcióra szövetkezés ellentmond a hivatali érvényesülés etikájának: a »megfelelőembert a megfelelő helyre« elvnek. Aki ezt az eszközt, a protekcióra szövetkezést igénybe veszi, csupán azzal igazolhatja önmaga számára, hogy nem tehet mást, ha mondhatja, hogy más is ezt csinálja. A riválissal szembeni érzelem a *resszsentiment*: ahol ez az érzület megjelenik, okkal lehet mögötte gyanítani, hogy a panaszkodó éppen saját érvényesülésre szövetkezési szándékát leplezi, illetve igazolja (elsősorban önmaga előtt) a túldimenzionált vádaskodással. Mindez elvezet az antiszemitizmus atmoszférájához. Ez az a pszichikai diszpozíció, ahol az antiszemitizmus terem.⁴⁰

A társadalom-lélektani összefüggésben jelentős antiszemitizmus *resszsentiment* a magyar társadalomban akkor öltött politikai formát, amikor bekövetkezett az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása, és beigazolódtott a reformkor nagy magyar politikai gondolkodóinak az az aggodalma, miszerint Magyarország a Habsburg-birodalom védernyője nélkül képtelen megőrizni történetileg adott területének integritását, és egymagában túl gyenge ahhoz, hogy megvédje magát a magyarországi nemzetiségeket saját államuk keretei közé hívó, egyidejűleg fellépő csehszlovák, román és jugoszláv nemzeti igényekkel szemben. Amivel azonban az Osztrák-Magyar Monarchia romjain megszülető önálló magyar államnak szembe kellett néznie, azt csak a legsötétebb (s elhangzásuk idején tökéletes elutasításra talált) jóslatok jelezték előre: ugyanis nemcsak a nemzetiségek által lakott területekről kellett az országnak lemondania, hanem a mohón megfogalmazott nacionalista igények következtében a magyar államnak a korábbi országterületen élő magyar nemzetiségű lakosság egyharmadától is meg kellett válnia. Ezt a traumát a magyar társadalom képtelen volt feldolgozni.

Súlyosbította a helyzetet, hogy az ország területének drasztikus zsugorítását elrendelő trianoni békeszerződést megelőzően társadalmi forradalom tört ki Magyarországon, mely sem polgári demokratikus, sem szocialista-kommunista szakaszában nem tudott (egyébként külpolitikai okoknál fogva nem is tudhatott) elegendő erőt mozgósítani a küszbönálló nemzeti tragédia elhárítására. A békeszerződés aláírása az ellenforradalmi rendszerre várt, melytől távol állt a magyar társadalom demokratikus átalakítása, és elsődleges célja a nagybirtok megőrzése mellett egy korlátozott kapitalista fejlődés volt.

Az új helyzetben a magyarosítás lekerült a napirendről, hiszen az ország lakosságának túlnyomó többsége magyar nemzetiségű volt. Következésképpen a zsidósággal a magyarosítás nevében kötött hallgatólagos szövetség tárgytalanná vált. Ugyanakkor ideológiai szükség mutatkozott a trianoni trauma magyarozására, s ebből a célból a zsidóság kiváló bűnbaknak kínálkozott, hiszen az antiszemita reszszentiment által már korábban kidolgozott ideologikus érvkészletben eleve benne volt a zsidó forradalmár és nemzetbomlasztó értelmiségi figurája. A rendszer „keresztény” és „nemzeti” ideológiája nem tett egyebet, mint felerősítette és hivatalos rangra emelte az antiszemita reszszentimentet, miáltal Magyarországon megszületett és nyomban vezető szerephez jutott a politikai antiszemitizmus. A magyar nemzetgyűlés 1920. szeptember 26-án fogadta el a XXV. törvényt, mely „nemzethűségi és erkölcsi szempontok” folytán korlátozta a felsőoktatási intézményekbe felvehető zsidó egyetemi hallgatók számát. E „numerus clausus” törvény első jele volt annak, hogy véget ért az a moratórium, mely a politikai antiszemitizmus hiánya tekintetében Magyarországot oly sajátosan megkülönböztette Közép-Kelet-Európában.

A „nemzethűségi és erkölcsi szempontok” mindenestre távol estek a trianoni sokkra konzervatív és tekintélyelvű politikai rendszerrel reagáló államtól, amelyben a megszakadt dinamikus modernizációs folyamat folytatására képtelen magyar társadalom leszámazási szempontjai hamarosan a „zsidók gazdasági és kulturális térfoglalásának” paranoiáit alapozták meg. A keletkező politikai indula-

tok a faj látszólagos magától értetődőségében pszichológiailag hihető, ám gondolatilag tökéletesen hamis konstrukciót eredményeztek, melynek fénytörésében úgy tűnhetett, hogy a pusztuló, nyomorgó „magyar faj” élethalálharcát vívja az „idegen fajokkal”, „oláhokkal, szerbekkel, tótokkal, zsidókkal” szemben.

A fajelvű korabeli antiszemita közérzetet híven dokumentálja Szabó Dezső: *Az elsordort falu* című regénye, mely valóságos példatára azoknak az antiszemita mondatoknak, melyekből oly sokat, és oly iszonyatos következményekkel mondtak ki a későbbiekben Magyarországon. Idézetképpen egy hosszabb szemelvényt mutatunk be az 1919-ben megjelent regényből, mely tendenciózusan megjelenített vitában ütközteti a Farkas Miklósnak elnevezett (Ady-alteregónak szánt) „magyar génusz” és zsidó tisztelője, Gyöngyi Oszkár érveit, melyek persze éppúgy álérvek, mint vitapartneréi.

„És az én fajom? Én nem félhetek a fajomért? Az én fajom nem szenvedett eleget? A háború folyamán elvetődtem Magyarország minden pontjára. Voltam a fronton, a front mögött, falun, városban. Láttam mindenféle embert, mindenféle viszonyokat. Voltam nyáron a fürdőkben, a Tátrában, a Balatonon, mindenütt, ahol egészséget isznak és örömet élnek. Kik voltak ott? Zsidók, zsidók, zsidók. Menj a színházba, a mulatóhelyekre, mindenüvé, ahol élvezetet zabálnak. Kik élveznek? Zsidók, zsidók, zsidók. Menj a városokba, kiket emelt fel a sárból a háború, kiknek csordult teljes dézsával a háború emléke? Kik lettek az élet urai? Zsidók, zsidók, zsidók. Nézd meg, hova omlik a föld, kik veszik meg a fejtős birtokokat, kik lesznek gazdáik az elbitangolt udvarházaknak, kiké lesz a szőlő bora, a kalász magva, kik állják körül a föld csecseit? Zsidók, zsidók, zsidók. Menj a bankokba, ahol uralkodik a pénz, a szerkesztőségekbe, ahol uralkodik a betű, az üzletekbe, ahol összetorlik a másoktól végzett munka, a központokba, kirendeltségekbe, a trénhez, a gazdasági vállalatokhoz, mindenüvé, ahol biztos az élet és könnyű a haszon. Kiknek folyik pénzt az egész megbomlott élet? Zsidóknak, zsidóknak, zsidóknak. És hol van az én fajom, az én megrabolt, kihasznált fajom? Menj Tirolba, Palesztinába, Flandriába, mindenüvé, ahol hősen,

gyermekkedvvel kell meghalni. Kik halnak ott az első sorban? Magyarok, magyarok, magyarok. Menj a kis hivatalokba, ahol becsülettel kell éhen halni, postához, vasúthoz, iskolákba, törvényszékre és ezer más munkahelyre, ahol buta-becsületesen, vacogó foggal kell megállni a végsőkéig a sarat. Kik nyomorognak hatszoros munkával, kik fáznak, kik döglenek napról napra éhen? Magyarok, magyarok, magyarok. Magyarország most egy mesebeli óriás koca, millió éhes szájjal, millió csorduló emlővel. A szájak magyar csontot, magyar húst, magyar velőt, magyar szívet rágnak, magyar könnyet, magyar vért, magyar verejtéket isznak. Az emlőket ti markoljátok, ti szívjátok, és a bitang grófi rablók. Hát az én fajom nem szenvedett a múltban? Igen, a tiétek is szenvedett, de most részeg kedvvel fizet a jelen. Mi a fizetése az én fajomnak? És ezt nem szabad kiüvöltetni: oláh, szerb, tót, zsidó beleordíthatja faja jogait a történelemben, ha mi megmukkanunk, az barbár sovinizmus, elfogultság, antiszemitizmus. És te, te sem akarod ezt látni és érteni?

A fiatalember nagyra nyílt szemekkel nézte ezt a tomboló emberzivatart. Minden vér elment az arcából, világításapadtan a mély rémület rángásával nézett erre a felzúdult emberre, mintha valami szörnyű jövőbe látna. Engesztelően, nehéz kéréssel mondta:

– Ne érts félre, Miklós. Ha te tudnád, mennyire látok mindent, és mi mindentől remegek. De az csak féligazság, s a féligazság gyilkosabb, mint az egész igazságtalanság. A zsidóságnak súlyosan megvásárolt jogai vannak ahhoz, hogy éljen a magyar életben. Mi voltunk a lendülő erő az új Magyarország felépülésében, hiszen a ti fajotokban rejlő mély kincseknek is mi vagyunk a bányászai, a kikiáltói a világ piacán. Igaz, miénk a megvert élet, de miénk volt a kockáztatás merészsége, a kezdetes szent nyugtalanossága. Minden fájnak kell a kritika, de éppen most mutatni rá ezekre, mikor szörnyű éhes tömegek lesnek új meg új gyűlöletre. Néha éjszakánként hulló holttesteket látok, és halom a pogrom vad ordítását. Ezt te sem akarhatod. Ezért kérlek.

Miklós megáradt indulattal vágott közbe:

– Pogrom, pogrom! Ezzel a szóval köttök ti le minden

kritikát. A pogrom a vér örülete, a vadállat részeg felriadása, a pogrom nem intéz el, nem ad igazságot, csak jogot és erőt új impériumhoz. Ha pogrom volna, én dobnám legelőszőr magamat elébe, s az én széttépett testemtől volna előszőr véres a kezük. De van egy másik pogrom, egy szörnyűbb, mert tartós, egyetemes és jajgatja fel a megtorló szánalmat. És ez alatt vonaglik, pusztul, vágódik el a magyar faj. Az a csendes kiválasztódás a fajotok rettenetes szolidaritása, mely minden szenvedéshez, vérhez, gyötrelmekhez, nyomorhoz magyart juttat, minden lélegzethez, élvezet-höz, pénzhez, hatalomhoz titeket rohantat. Itt van az én pályám. Hiába volt zsenim, fajmegváltó, becsületes nagy akaratom, széles emberi ölelésem, csak tiáltalatok lehettem, mert ti vagytok az üzlet, a megnyert verseny, a demokrácia. Ahogy megszűntem lobogótok lenni, az első kritikánál aláhulltam, kiestem, meghaltam, s most önmagam virrasztó hullá vagyok. Az a szörnyű pogrom, mikor ti oly sajátságokkal, olyan morállal, olyan eszközökkel, olyan szolidaritással rohantok a versenybe, amikről elhúz, melyeket halálos lehetetlenné tesz ezeréves európai emberiségünk, őskeresztény vérünk. És míg hibáinkban zsákmányaitok vagyunk, elhullunk a versenyben azért, ami bennünk jó és tiszta emberi. Én látom fajom roppant vonaglását, a bitorolt életet, a lencsén elcsalt örökséget, mindenfajta kihasználók rettentő karmait, mely ráhemzseg a balek magyarra, és ne szólhassak, ne jajgathasson ki belőlem az emberi felindulás egy elpusztult, kirabolt, megcsalt, nagyszerű fajért... „⁴¹

A két világháború közötti Magyarország társadalmi mozdulatlanságának egyik titka a változatlanul hagyott nagybirtokrendszerben rejlett, melynek árnyában nincstelen mezőgazdasági munkások, uradalmi cselédek, törpebirtokosok hárommillió rétege tengődött a gazdasági és kulturális felemelkedés minden reménye nélkül. Ez a népesség az ország teljes lakosságának egyharmadát jelentette. Az elakadt modernizáció folytán elégtelenül fejlődő iparosodás és városiasodás az agrárploretariátus népességfőléletét képtelen volt felszívni. A földhöz jutás pedig szinte lehetetlen volt. Az 1920-as földreform a nagybirtokrendszert fenntartva elsődlegesen az ellenforradalmi rendszer kon-

szolidálódását célozta falun. Ezt a célt ez a földreform el is érte azzal, hogy az agrárproletárok mintegy fele számára lehetővé tette, hogy legalább házhelyhez és konyhakerthez jussanak. Ezáltal az agrárproletariátus meg lett osztva, hiszen a földreform nem mondta ki világosan, kik jogosultak a földre. A juttatás a hatóságok döntésétől függött. Valamennyi agrárproletár szeme előtt lebegett a földszerzés és a társadalmi felemelkedés célja, azonban eszközeik hiányoztak, hiszen szabadon fölhasználható pénz alig volt a birtokukban, munkaerejük pedig édeskeveset ért. Ebből az anomias helyzetből táplálkozott a „népi antiszemitizmus”, mely érvkészetét az imént megszólaltatott „középosztályi antiszemitizmusból” merítette, megtoldva azt „szocializmussal”.

Antiszemitizmus és szocializmus egymásra találása korántsem szokatlan jelenség, hiszen Németországban és az Osztrák-Magyar Monarchia iparilag haladottabb területein már a tizenkilencedik század elején felbukkantak zsidóellenes vonások a munkások ipari mozgolódásaiban.⁴² „Burzsoá” és „zsidó” azonosítása könnyen végbemehetett antiszemita alapon. Nem véletlen, hogy az antiszemitizmust szokás volt „az ostobák szocializmusaként” aposztrofálni.

A radikális, antikapitalista követelések jobboldali, fajleméleti irányba fordulása Magyarországon nagy mértékben azért következhetett be, mert a trianoni békeszerződés negatív körülményeinek ódiúmat a „keresztény-nemzeti” ideológiát valló rendszer egyes propagandával a polgári demokratikus, szociáldemokrata és kommunista erőkre hárította. Ezáltal a propagandára fogékony közönségben illuzórikusan az a benyomás keletkezhetett, mintha a trianoni békéért a haladó baloldali és szocialista erők lettek volna felelősök. A baloldali szocialista alternatívával kapcsolatosan képződő előítéleteket a magyar társadalomfejlődésnek az a szerencsétlen anomáliája is elősegítette, hogy a progresszív elkötelezettségű polgári értelmiségi rétegek jellegadó képviselői zsidó származásúak voltak. Ezáltal a „keresztény-nemzeti” propaganda azt a látszatot kelthette, miszerint a baloldali szocialista gondolat „idegen” a magyar hagyományoktól, sőt a nemzeti érdekek elárulására, a nemzet elveszejtésére hajlamosít.

A nemzeti frusztráció és a társadalmi frusztráció az agrár- és lumpenproletariátusban fölerősítette egymás hatását, miáltal a társadalmi frusztráció okainak radikális felszámolását hirdető szocialista program szükségképpen *nemzeti* szocialista színben tűnhetett csak föl, hiszen a baloldali, nemzetileg indifferensnek tudott szocialista alternatíva hitelképtelenné vált.

Ily módon a marxista szocializmusból ismert „proletár-burzsóá” kategorizáció pszichológiailag kiszorult a világ magyarázatára alkalmas értelmezési keretek sorából. A mindennapi tudásban közvetlen magyarázó erőként megjelenő kategóriák magukhoz hasonlították azonban magát a szerkezetet, melynek radikális magja megmaradt. A „proletár” kategória által mozgósított sérelmeket felszívta a „magyar” kategória, míg az ellenséges osztály kategóriáját magába szippantotta a „zsidó” kategória. így jött létre a „szegény magyar”-„gazdag zsidó” polarizáció, melyre különösen fogékonyak voltak a magyar társadalom iskolázatlan, képzetlen tagjai, annál is inkább, mivel az alkalmazott szavak („magyar”, „zsidó”, „szegény”, „gazdag”) jelentése közvetlenül az ő mindennapi tudásukból származott. Az e szavakkal megfogalmazott radikális programok nagyobb hitelt érdemltek körükben, mint a nemzeti kategóriát mellőző baloldali szocialista radikális programok. A „szegény magyar”-„gazdag zsidó” faji alapon megfogalmazott, társadalmi színben feltüntetett konstrukciója egyszerre volt alkalmas az osztályhelyzeti feszültségek megfogalmazására, valamint a nemzeti identitás által megteremthető totális azonosulás élményének megteremtésére.⁴³

A szocializmus baloldali és jobboldali alternatíváitól egyaránt rettegő konzervatív, tekintélyelvű rendszert semmi sem készítette a liberális és demokratikus politikai-gazdasági fejlődés irányába, mivel legitimációja a trianoni sérelmek orvoslására irányuló külpolitikai törekvései folytán teljes volt. Csakhogy e törekvéseket Európában egyedül a fasiszta Németország támogatta, ennek következtében a rendszer sorozatos engedményekre kényszerült a szélsőséges antiszemita ideológia terjedésének tekintetében. Az 1938-as első zsidótörvényt sorozatosan követte a többi antiszemita intézkedés, melyek az ország világháborúba törté-

nő belépését követően visszafordíthatatlanul utaltak a tragikus végkifejlet, az 1944-es német megszállás és a magyarországi zsidókkal szemben érvényesített „végleges megoldás” irányába.

A magyar társadalom tehetetlenül és sok tekintetben részvétlenül szemlélte a vidéken élő zsidó lakosság kitelepítését, megsemmisítő táborokba szállítását, miközben a faji szempontok alapján zsidónak minősített budapesti lakosokat gettóba, illetve speciálisan kijelölt épületekbe költöztették. Deportálásukra már nem került sor, mivel a németeknek erre erejük nem volt, a magyar kormány pedig felismerte, hogy ha a háború vége Magyarországot a németek oldalán találja, az minden revíziós reményt egyszer s mindenkorra összetör. A felismerést követő kiugrási kísérlet meghiúsulása után létesült nyílt fasiszta diktatúra pedig a hadihelyzet alakulása következtében már nem volt abban a helyzetben, hogy a deportálást végrehajtsa. Budapesten azonban 1944. október 15-ét követően elszabadult a nyilas terror, mely gátlástalan tombolásában életek kioltását eredményezte egészen addig, míg a Vörös Hadsereg fel nem szabadította Pestet, illetve Budát (1945. II. 13.).⁴⁴ Nem feledhető, hogy ezekben a vérzivataros napokban a Budapesten maradt semleges országok követségi alkalmazottai (köztük Raoul Wallenberg), valamint a magyar egyházi, állami, honvédségi szervezetek antiszemita uszítással szemben immun tisztségviselői és egyes bátor állampolgárok tevételesen részt vettek a nyilas terror elleni küzdelemben, ami per sze senkit sem ment föl a felelősség alól, aki szóval vagy tettel részt vett a zsidóüldözésekben, vagy éppen tragikus cínkosként (haszonélvezőként) némán hallgatott.

A felszabadulás utáni rövid koalíciós időszakban a szükséges jogi számonkéréseket követően elmaradt a társadalmi önvizsgálat és magába szállás, memoárok sora írja le azt a közhangulatot, miszerint „Auschwitzból többen jöttek vissza, mint ahányat elvittek”, még pogromokra is sor került Miskolcon és Kunmadarason. Rákosi hírhedt elve, hogy „a kisnyilasnak meg kell bocsátani”, hallgatólagosan politikai felmentést rejtett magában. Bibó István ekkor nézett szembe a zsidóság katasztrófájában a magyar társadalom egészét érintő tragédiával,⁴⁵ a közeg azonban nem

kedvezett Bibó intellektuális és morális attitűdje követésének.

Nem is kedvezhetett, mivel az 1948-as kommunista diktatórikus fordulat a negatív, identitástipró társadalom-lélektani közérzet fenntartásában volt érdekelt, hogy modernizációs balképzeteit erőltetett ütemben a gyakorlatba átültesse. Színre lépett a magyar munkásmozgalom speciális figurájaként az antiszemita zsidó, aki kompenzálásból túltett a keresztény fajvédőn. A társadalom autonóm erőit páratlan szélességben elnyomó diktatúra, a dogmatikus-szektáriánus kommunista ideológia által éltetett új paranoia, társulva a világháború előtti társadalom többmillió megzsomorítottjában és megaláztatottjában fölszabadított társadalmi felemelkedés reményével, elhalványította az antiszemitizmust. Ugyanakkor a fordulat az országban maradt kevés számú zsidóság számára fölkínálta az új, progresszív ideológiai identitás lehetőségét, elhalványítva a zsidó identitást. Szabó Miklós lényegi mozzanatra utal, amikor föl-hívja a figyelmet, hogy a sztálinista diktatúra ellen bekövetkezett 1956-os népfelkelés nélkülözte az antiszemita mozzanatokat. „A forradalom csak 12 évvel volt 1944 után. Ez az idő még akkor sem lehetett volna elég az előítéletek elhalásához, ha erre a körülmények kedveznek, márpedig ismeretesen nem ez volt a helyzet. Maga az a tény, hogy a Rákosi-rezsim négy rangelső embere mind zsidó származású volt, elegendő ok lehetett az előítéletek újratermelődésére. Figyelemre méltó tehát, hogy mindennek ellenére egy turbulens megmozdulás, egy fegyveres felkelés, amely szabad utat ad az indulatok kitörésének, gyakorlatilag teljesen mentes volt az antiszemita kilengésektől. Ennek oka, úgy vélem, az volt, hogy az 56-os forradalom a társadalmi és a politikai élet elsődleges kérdéseit, a rendszer problémáit állította előtérbe, az antiszemitizmus pedig egy másodlagos probléma körül alakult ki. Elsődleges probléma az osztályszerkezet, a hatalmi struktúra; ehhez képest másodlagos probléma a szociális mobilitás kérdése, az, hogy milyen társadalmi csoportok kerülnek privilegizált helyzetbe a változatlanok tételezett struktúrában. Azaz: ahol nem lehet kérdés az, hogy legyen-e földbirtokos és legyen-e tőkés, ott az lesz a kérdés, hogy ki legyen a földbirtokos és ki legyen a

tőkés. Ahol nem lehet kérdés, hogy legyen-e funkcionárius és legyen-e ávós, az lesz a kérdés, hogy ki legyen a funkcionárius és ki legyen az ávós. Képtelenségnek tűnhet, mégis igaz: az antiszemitizmus eliminálódása nem egyszerűen egy forradalom sodró erejéből következett, hanem az a folyamat, amely 56-ban csak megmutatkozott, megindult és jórészt lezajlott a Rákosi-rendszer idején. Pontosan azért, mert akkor minden probléma az elsődleges kérdések körül jelentkezett, mindenki rendszerben gondolkodott. Az antiszemitizmust látszólag életben tartotta, hogy a zsidó származásúak felülreprezentált arányban voltak jelen a felső vezetésben – mégis. Az akkori »reakciós«, az is, aki még nagyon őrizte 1945 előttről örökölt antiszemitizmusát, 1948-1953 között nem tett különbséget a népi káder és a »zsidó káder« között, az előbbi javára. Soha nem hallottam olyat, hogy kommunista ugyan, de legalább nem zsidó, hanem derék népi káder. Ez pedig nem kevesebbet jelent, mint az antiszemitizmus jelen nem létét. Ahol nem tesznek különbséget zsidó és nem zsidó között, ott nincs antiszemitizmus. Ezzel a »rendszerben gondolkodással és rendszerben éréssel az antiszemitizmus elkezdett elhalni. A »reakciós«, ha akkor valaki a képébe mondja, hogy ő már nem is antiszemita, nagyon megütközött volna ezen, pedig ez volt az igazság. Ennek az egészséges elhalási folyamatnak előrehaladott voltát mutatta meg 56 napjaiban az antiszemita megnyilvánulások teljes hiánya. 1958-1959 táján jelenik meg a szóbeszédben a különbségtéves a zsidó és a népi káder között, természetesen az utóbbi javára. Az antiszemitizmus újratermelődik. Azért, mert a körülmények az elsődleges problémákat »leblokkolták«. Nem volt értelme többé – mindmáig – rendszerben gondolkodni. Az nyilvánvalóan mozdíthatatlan volt, viszont már nem gázolt bele annyira mindenki életébe, mint 1948-1953 között. A kérdés újra a mobilitás lett, az, hogy ki kerül a változatlan struktúra vezető pozícióiba.»⁴⁶

Szabó Miklós „szóbeszédéről” tesz említést az 1956 után jelentkező antiszemita hangsúlyú különbségtévesek kapcsán, s ez nem véletlen. Mintegy harminc évre az antiszemitizmus, de voltaképpen minden, ami a „zsidó” szóval szemantikailag kapcsolatba volt hozható, a nyilvános kom-

munikáció számára tabu témává vált. Több ok játszott közre e fejleményekben. Legkézenfekvőbbnek tűnik az ideológiai ok. A hivatalos marxista szemlélet a metafizikusán tételezett osztályidentitáson kívül eső egyéb identitáskereteket, tekintet nélkül azok lélektani, történeti és társadalmi jelentőségére, teljességgel mellőzte. E szemléletből következett az ilyesfajta problematikával történő foglalkozás adminisztratív tiltása, melynek része volt a nyilvános tárgyalás tilalma is. Az etnikai, nemzeti, lokális, világnézeti, vallási, ideológiai, politikai sokféleséggel szemben tanúsított türelmetlenség motívumaiban a naiv és dogmatikus felvilágosítói hév keveredett a társadalom atomizálására, ideológiai legyalulására törekvő igyekezettel, mely ugyanakkor teret engedett a dezideologizált magánszféra kiteljesítésének, az önkizsákmányoló „gazdagodásnak”. Az eredmény a pozitív önmeghatározási lehetőségek dermesztő hiánya, a „negatív identitás” tömeges kitermelődése lett, amely jelentős társadalom-lélektani akadályt képezett a 80-as évek szabadabb légkörében életre kapó társadalmi pluralizálódás útjában.⁴⁷ Az ideológiai ok mögött tehát jól megfontolt társadalomirányítói, politikai szempont húzódott meg, hiszen nyilvánvaló, hogy a kollektív azonosulásban megbénított, individuális érvényesülési és gazdagodási motívumaik egymás ellen történő kijátszása révén egymástól elszakított egyének halmaza politikailag kezelhetőbb és irányíthatóbb volt, mintha a társadalom irányítóinak jól szervezett, világos kollektív identitáskeretekkel rendelkező csoportok sokszínű palettájával kellett volna szemben állnia.

Az antiszemitizmus törvényszerűen lappangásra ítéltett ebben a gyakorlatban, bár a helyzet ebben az esetben korántsem írható le csupán a fenti dezideologizációs és depolitizációs stratagéma következményeként. Társadalom-lélektaniig belátható, hogy a magyar társadalomnak nehezebbre esett szembenézni a zsidóüldözések és a deportálás borzalmas tényeivel. A magyarság önképével összeegyeztethetetlennek tűnt a cinkosság, sőt a némelyütt tagadhatatlan tevőleges részvétel elismerése és az abból következő felelősségvállalás a törtétekért. A „zsidó” témakörben megnyilvánuló kommunikációs tilalomnak tehát feltehetően lelki gyökerei is voltak, melyek a bevallhatatlannak ítélt

büntudat nyomán keletkező racionalizációs működésekből, mentegetődzésekből, vádaskodásokból, elhárításokból, képtelen érveket hangoztató magyarázkodásokból, bagatelizálásból, az abszolút érvényű erkölcsi normákat relativizáló önkényes összehasonlítgatásokból táplálkoztak. A külföldön megjelenő emigrációs irodalom, valamint a 80-as évek végén Magyarországon nyilvánosságra jutó közlések ismeretében egyértelműnek tűnik, hogy a zsidóüldözés a magyar társadalom számára súlyos erkölcsi traumaként jelent meg, mely minden külső cenzúrától függetlenül, kollektív elfojtáson alapuló, belső cenzúra működését indította meg, lehetetlenné téve a felelősségvállalást, a bocsánatkérést és a kiengesztelődést.⁴⁸

Súlyosbította a helyzetet a nemzetközi nyomás is. Ismeretes, hogy az 1967-es izraeli-arab háborút követően Magyarország megszakította diplomáciai kapcsolatait Izraellel, és a tömegkommunikáció legalább másfél évtizedig kizárólag az arab fél álláspontját megvilágító véleményeknek adott hangot. A kampány ellentmondásos, a fentebb említett komplexusokkal összefüggésbe hozható hatásairól árulkodik egy közvéleménykutatói adat 1973-ból. Egy budapesti nagyüzemben végeztünk akkoriban véleménykutatást. A kérdőívben a politikai és a nem politikai témákra vonatkozó vélemények stabilitására voltunk kíváncsiak, melyet politikai témákra vonatkozó vélemények esetében azzal is kiegészítettünk, hogy a mért vélemények milyen mértékben konformok (azaz milyen mértékben esnek egybe a tömegkommunikáció által preferált iránnyal).

A vizsgálat során speciális technikával el tudtuk különíteni, hogy az egyes kérdésekben kik azok, akiknek *valóban* van vagy nincs véleményük, illetve kik azok, akik csak úgy tűnnek, mintha lenne véleményük, valójában azonban csak színlelik az állásfoglalást. Azt tapasztaltuk, hogy az összes politikai kérdés közül a közel-keleti konfliktusra vonatkozó kérdésben mutatkozott meg legnagyobb arányban a „rejtett véleményélküliség”, azaz a vélemény színlelése. (Á megkérdezett munkások 36%-a, értelmiségiek 18%-a és vezetők 36%-a bizonyult rejtett vélemény nélkülinek abban a kérdésben, hogy a közel-keleti válság megoldása érdekében elsősorban Izraelnek vagy inkább az araboknak kell-e enged-

menyekei lenniük.) Másfelől az is kiderült, hogy amikor azokat a véleményeket vizsgáltuk, amelyek valóságát alappal feltételezhattuk, akkor ezek körében találtunk legnagyobb arányban „középre húzást”, azaz ebben a témában mutattak a megkérdezettek a legkisebb hajlandóságot a tömegkommunikáció által preferált irány elfogadására, ami azonban nem abban nyilvánult meg, hogy igazat adtak volna Izraelnek, hanem a kölcsönös engedmények sürgetését foglalta magában.⁴⁹

Végezetül meg kell említenünk, hogy a holocaust borzalmaiból megmenekült magyarországi zsidóság reagálása sem kedvezett az őszinte és nyílt kommunikációnak. A faji törvények hatálya alá vont 800 000 magyar állampolgárból csupán 200 000 menekült meg. A visszatértek, életben maradtak közül számosan emigráltak 1945 és 1948 között, miként az 1956-ot követő emigrációs hullám is sokakat magával sodort. A megmaradt csekély számú (80-100 000-es) zsidó tudati nyomot őrző csoport nagy része feladta vallási kötődését, és a felnövekvő, „holocaust utáni” nemzedék tagjait a kommunikációs tabu szellemében nevelte föl.⁵⁰ E folyamat eredményeképpen a magyar társadalomból voltaképpen eltűnt az antiszemita hivatkozások társadalmi alapjaként lépten-nyomon megjelölhető, önmagukat nyíltan zsidónak valló személyekből álló, sajátos intézményeket éltető és ily módon társadalmilag látható zsidóság. Zsidók természetesen maradtak, de létük jórészt az antiszemita fantazmagóriák által megszabott, kitalált térre szűkült. A jelenkori antiszemitizmusra nagy mértékben igaz Szabó Miklós megállapítása, aki szerint az antiszemitizmushoz „nem is kellene zsidók”.

Pontos adatok híján nagyon nehéz megalapozott kijelentéseket tenni a jelenlegi antiszemitizmus kiterjedésének mértékéről és egyáltalán arról a közérzetről és közhangulatról, amely ma a „zsidó” szó hallatán a társadalom tagjaiban föléled. Más, hasonló jellegű, bár nem a zsidókra vonatkozó attitűdök (például nemzeti attitűdök, egyéb kisebbségekre vonatkozó attitűdök) vizsgálatai alapján bizonyosan feltételezhetjük, hogy erősen rétegspecifikus jelenségről van szó. A „népi antiszemitizmus” kiveszett, mivel az 1945 utáni nagy társadalmi átrendeződés következtében részint

megszűnt, részint értékeit, beállítottságait, látásmódját tekintve gyökeresen megváltozott az a fajta agrár- és lumpenproletariátus, mely jobboldali radikalizmusra való fogékonyságában képes volt hitelt adni olyan gonosz és agresszív képtelenségeknek, mint a zsidó világalalom vagy a vérvád. A középosztály körében lábra kapott politikai antiszemitizmus továbbélését megnehezítette, hogy a középosztályhoz való tartozás elvesztette hajdani – jórészt csupán társadalom-lélektani – kiváltságait, következőképpen nem létezett már az az „úri státus”, melynek ingatagságát antiszemitizmussal lehetett kiegyensúlyozni.

Ha egyáltalán kifejezésre juthatott antiszemitizmus, az kizárólag csak a mindennapi kommunikációkra szorítkozhatott. Külvárosokban, futballstadionokban, hátrányos helyzetű családok gyermekei által látogatott iskolákban elszórtan megjelentek zsidóellenes szóbeli és írásos közlések, melyek tartalmilag a hajdani nyilas uszításra vezethetők vissza. A közlők azonban mintha nem lennének tisztában közléseik eredeti jelentéskörével, s mintha csak botrányt, megdöbbenést akarnának kelteni, mivel azt pontosan észlelik, hogy az általuk használt szavak „elátkozottak”, figyelemfelkeltők és iszonytatók.

A politikai antiszemitizmus megfakult változatai értelmiségiek körében lelhetők föl, resszentiment képében bukkannak elő az olyan állítások, amelyek sokallják a zsidók számarányát egyes értelmiségi foglalkozások körében. A megfogalmazások azonban bizonytalanok, defenzív jellegűek, és nyílt ellenállást tapasztalván nyomban kihunynak.

Bár nem zárható ki, hogy a társadalmi mobilitás pályáinak további bezárulása, a gazdasági dinamizmus végzetes lefékeződése, valamint a nemzeti azonosságtudat torzulása folytán a magyar társadalomban elmélyül és kiterjed az antiszemitizmus, mindenképpen ajánlatos figyelembe venni két korlátozó körülményt. Az egyik körülmény abban áll, hogy ma jóval nagyobb azok száma, akik az antiszemitizmus által képviselt kérdések megvitatására egyszerűen alkalmatlanok, mivel szocializációjukból hiányoztak az antiszemita elemek (adminisztratív tilalom, tabu, relevanciahiány). A másik, távlatilag jelentősebb körülmény, hogy egyre nagyobb súlyt képeznek a társadalomban azoknak a

korosztályoknak a tagjai, akiknek nem volt módjuk megélni az „igazi antiszemitizmust”, sem mint üldözőknek, sem mint üldözötteknek. Az eredeti választóvonalak elhomályosulóban vannak, az antiszemita fogalmak egyre kevésbé képesek megtalálni saját tárgyukat.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a felszabadulás óta eltelt időszakban, ha sok egyéb tekintetben szüntelenül változtak is a hivatalos hangsúlyok, témák jöttek, témák mentek, értékelések körül éles harc dúlt, az antifasizmus megindulás nélkül, permanensen hatotta át a nyilvános kommunikációt. Ennek eredménye természetesen elsősorban azokban mutatkozhatott meg, akiket nem kötött az öngazolás, nem munkált bennük a „Waldheim-effektus”⁵¹. Sőt mintha csak bennük szólalna meg a lelkiismeret, melynek elalvását ők maguk róják föl szüleiknek, keresvén mulasztásaik, vétkeik, bűneik magyarázatát. Antiszemitizmus és antifasizmus a holocaust után nem egyszerűen gondolati ellentétpár, melynek egyik tagjáról teoretikus alapon tudni lehet, hogy hamis, gonosz és aljas, szemben a másikkal, mely a haladás és az emberség pólusán áll. A holocaust ténye igazolhatatlanná, vállalhatatlanná tette a legártatlanabbnak tűnő antiszemita kijelentést is, míg az antifasiszta, humanista álláspontot behozhatatlan morális előnyhöz juttatta. A harc persze nem ért véget, sohasem fog véget érni, de emberi dolgokban ritkán fordul elő, hogy valaki annyira bizonyos lehet az igazában, mint egy antiszemitéval vitatkozó antifasiszta.

ÉSZLELT ANTISZEMITIZMUS

A politikai antiszemitizmus megjelenése paradox helyzetbe hozza az emancipációs fordulat nyomán felgyorsult asszimilációs folyamat zsidónak minősített részeseit, hiszen közülük nagyon sokan csupán azért kényszerülnek zsidóként meghatározni önmagukat, mivel mások zsidónak tartják őket.⁵² E kívülről származó meghatározás forrásai elsősorban azok, akiket az asszimilációs folyamattal szükségképpen együtt járó polgáriasulás és értékrendváltás felkészületlenül ér, miáltal társadalomlátásukat a már elemzett zsidóellenes resszentiment hatja át. Eközben bőven hasznosulnak az antiszemitizmus korábbi, etnocentrikus és vallási mozzanatai is, de a megkülönböztetés kategoriális alapja a zsidónak minősített származás fajelméleti szempontja lesz. A keletkező társadalom-lélektani képlet legegyszerűbb és leggyakoribb megnyilvánulása, amikor valaki a „zsidó” szót negatív értéktöltésű jelentésben használja. Bibó Istvánnak igaza van abban, hogy „antiszemita alatt nem kell mindenkit értenünk, aki *nem szereti* a zsidókat”, azt viszont feltétlenül figyelembe kell venni, hogy az ilyesfajta negatív attitűd feltétlenül megütközést és értetlenséget szül azokban, akik önmaguk zsidó azonosságtudatához már nem tartják elegendőnek azt a tényt, hogy történetesen olyan családban születtek, melynek felmenői között zsidók (is) voltak.

Bibó István szerint antiszemitákon „azokat kell értenünk, akikben a zsidók különböző veszedelmes tulajdonságairól, mohó és csaló vagyonszerzéséről, erkölcsileg a politikailag destruktív voltáról, bosszúállásra és hatalmaskodásra való hajlandóságáról egy összefüggő kép alakult ki és rögződött meg”.⁵³ E csoport kiegészül a zsidók ellen uszítók és a zsidókat üldözők fanatikus csoportjával, akik persze elszigetelődnének és visszhangtalanul működnének, ha nem éreznék maguk mögött a „csendes antiszemita többség” támogatását.

Következésképpen vissza kell térnünk a zsidó kategória negatív értéktöltetű jelentésben történő használatához, mivel ha e jelentésben a társadalom nem tart kivetnivalót, és azt magától értetődőséggént kezeli, akkor elvileg lehetlenné válik az antiszemitizmus elleni fellépés, hiszen lehetetlen megmondani, hogy mi a határ a zsidók iránt tanúsított „normális” negatív érzület („nem szeretem a zsidókat”) és az antiszemita sztereotípa és előítélet között. A „zsidó” kategória negatív értéktöltetű jelentésben történő használata önmagában tényleg nem több, mint a gondolkodási restség megnyilvánulása, a következmény azonban egy mesterségesen kialakított szemléleti gettó létesítése, melyből senki sem törhet ki, ha egyszer alkalmazni kezdték rá az adott szót.

A politikai antiszemitizmus által teremtett negatív jelentéskör következtében a zsidó öntudat sajátos belső feszültségekkel telítődik, hiszen egy társadalmilag, kulturálisan, világnézetileg, ideológiailag teljesen heterogén csoport pusztán azon az alapon kényszerül azonosságtudatra, hogy nap mint nap negatív értékítéleteket, súlyosabb esetekben hátrányos megkülönböztetést kénytelen elszenvedni, egyéb kategoriális önbesorolásaitól (pl. foglalkozás, pártállás, vallás, értékrend, kulturális beállítódás stb.) függetlenül. A kényszerített azonosságtudat bázisán persze kialakul egy sajátos készenlét és érzékenység, mely már *valóban* csoporttudatot hoz létre, hogy azután az ily módon keletkezett csoporttudat az antiszemita vádaskodások célpontja legyen.

Büvös kör keletkezik. A zsidó szó elkülönítő, negatív jelentéstöltetű, megkülönböztető használata nyomán a kategória hatálya alá soroltak kitörni képtelenek lesznek, reagálásként nolens volens azonosságtudat keletkezik bennük, melynek viszont egyetlen kézzelfogható tartalma a megkülönböztettség, hiszen az asszimiláció eredményeképpen a zsidó tudat elengedhetetlen pozitív tartalmai (a zsidó vallási és kulturális hagyományok szellemében történő szocializáció, a zsidó vallás által előírt életritmus, a zsidó tanítás elmélyült ismerete) a szekularizációs folyamat törvényeinek megfelelően egyesekben elhalványulnak, másokban mint *par excellence* vallási azonosulás elemei rögzülnek. A köz-

napi tudat „zsidó” kategóriája azonban nem vesz tudomást arról, hogy a spektrum milyen hihetetlenül széles. A hithű vallásos ortodox zsidó, a cionista hazakereső, az asszimiláns neológ, az európeér felvilágosult polgár, az internacionalista szocialista, a kommunista, a zsidó származását felejtő vagy számon tartó keresztény, valamint az öngyűlölő, antiszemita asszimiláns egyaránt kénytelen megtapasztalni, hogy ugyanabba a csoportba suvasztották. A csapdahelyzet lényege, hogy akár elfogadja valaki e kényszerű besorolást, akár elutasítja, a „zsidó” szó köznapi negatív értéktöltetű jelentése megtalálja a maga érvanyagát, az egyik esetben „összetartást”, a másik esetben „befurakodást” róva fel a zsidónak minősített csoport tagjainak. Sartre kórtani pontossággal jellemzi az eredményt: „Tehát akármit csínál az inautentikus zsidó, mindig benne marad a zsidóságának tudata. Ugyanakkor, amikor egész magatartásával igyekszik meghazudolni azokat a jellemvonásokat, amiket neki tulajdonítanak, ő maga véli felfedezni őket a többiekben, és ezáltal közvetve érzi találva magát. Felkeresi a hitsorsosait, és egyben menekül is tőlük; hangsúlyozza, hogy ő csak egy ember a többi között, ugyanolyan, mint a többi, és mégis kompromittálja az első szembejövő, ha az történetesen zsidó. Azért antiszemita, hogy minden szálát elszakíthasson, mely a zsidó közösséghez fűzi, és ugyanakkor a szíve legmélyén odatartozik, hiszen a saját húsába vágnak azok a megaláztatások, mikben az antiszemiták a zsidókat részesítik. Egyik jellemző tulajdonsága az inautentikus zsidónak az állandó ingadozás a gőg és a kisebbségi érzés között, a zsidó jellemvonások akaratlagos és szenvedélyes tagadása és a zsidó közösségben való misztikus és szinte testi részvétel között.”⁵⁴

A kör megszakíthatatlanná válik, mivel a kikényszerített azonosságtudat megtermi az „antiszemita” fantomját. E fantomkép hordozóinak meghatározása éppúgy hamis premisszán alapul, mint a „zsidó” fantomkép hordozóinak meghatározása esetében láttuk. A támpont megint csak a születés véletlene, a gyaníthatóan zsidó felmenők hiánya. Az ily módon besorolt személyek automatikusan antiszemitának minősülhetnek, mivel a felhalmozódó tényleges anti-

szemita tapasztalatok a mindennapi tudás szerveződésének törvényei folytán túláltalánosodnak, torzító szűrővé alakulnak, reprodukálva lényegében ugyanazt a csapdahelyzetet, melyet a negatív értéktöltésű „zsidó” kategória tudati működése kapcsán ismertettünk. Ha egyszer ugyanis valakiről eleve feltételezik, hogy antiszemita, nehezen mondhat vagy tehet bármit, ami nem volna antiszemitizmusként értelmezhető, sőt kifejezett filozemita megnyilvánulások sem menekülhetnek meg a kiforgatás, félreértelmezés elől. Az antiszemitizmus hipotézise persze előbb-utóbb kiválthat valóban antiszemita közlést vagy viselkedést, amikor is a kapcsolati rövidzárlat véglegesül és teljessé válik.

Bibó István tanulmányában pontról pontra végigelemzi ezt a kölcsönös megismerési torzuláson alapuló kapcsolatrendszert, és teljesen határozott abban, hogy minden analogikus vonás ellenére sem tehető egyenlőségjel a kétféle torzulás közé: „A zsidóellenes előítélet okozó volta és a zsidóellenes elfogultságból származó szenvedés *nagyobb mennyisége* tehát a környezet és a zsidóság erkölcsi elszámolásában a zsidóságot teszi mérhetetlenül többet szenvedett, többet veszített és több joggal követelő féllé; ez azonban nem jelenti azt, hogy abban a viszonylatban, mely ilyen előzmények után a zsidóság és a környezet között létrejön, a zsidók elfogultsága kevésbé volna elfogultság, a zsidók világképe kevésbé volna torz, a zsidók irrealizmusa közelebb állna a valósághoz, mint az antiszemitaké.”⁵⁵

Kívül lehet-e maradni e bűvös körön? Minden társadalomban vannak persze szigetek, ahova nem jutott el az antiszemitizmus mótelye, de az érintetlenség ebben az esetben az elszigeteltségből, a problémára vonatkozó információk hiányából, tradicionális helyzetből következik, mely bármikor szembekerülhet a modernizáció kihívásával. *Visszafelé* azonban nem vezet út, mihelyt betörnek a tradicionális állapotokat felforgató erők, a fenyegetettség, az egyensúlyvesztés és a bizonytalanság megtermi az előítéletes reagálásmód alapjait, amit az is bizonyít, hogy a tradicionális helyzetnek megfelelő természetes beállítódás minden esetben etnocentrizmusból táplálkozik. Idegenséggel szemben táplált ellenérzés, bizalmatlanság, a másság frigid elutasítása, a sa-

ját csoporthoz való tartozás túlértékelése pedig megkérdőjelezi, hogy a tradicionális helyzetből fakadó antiszemita érintetlenséget kegyelmi állapotként idealizálhassuk.

Könyvünk utolsó fejezetében foglalkozunk majd azokkal a nevelési módszerekkel és kommunikációs kultúrát fejlesztő eljárásokkal, melyek révén a siker reményében vehetjük föl a harcot a már megérintettekben szüntelenül ugrásra kész megkülönböztető hajlandósággal, csoporthoz való tartozásból adódó elfogultsággal szemben. Nekünk, neveletleneknek csupán egy marad: tudatosítanunk kell magunkban, hogy miféle kategorizációs és előítélet-képző veszedelmek élnek bennünk, és mindig, minden feltétel közepette ítéleteink mércéje az ember *teljes* emberi mivolta kell legyen, s annak tengelyében a személyiség mint jog és mint méltóság kell hogy álljon. Szánnunk kell mindenkit, aki társairól elfogultságok, sztereotípiák, előítéletek rácsain át képes csak tudomást szerezni, hiszen ezáltal önmagát rekeszti ki az élet teljességéből. Következésképpen, ha környezetünkben antiszemitizmust, csoport-hovatartozás alapján jelentkező előítéletességet tapasztalunk, a legcélszerűbb a terápiás reagálás. Vissza kell fordítanunk az érveket, s azon kell lennünk, hogy azok alkalmazója próbálja meg elgondolni, mit érezne, hogyan viselkedne akkor, ha róla valaki éppoly hangon, ugyanolyan érveléssel gondolkozna és beszélné, mint ahogyan ő nyilvánul meg másokkal szemben, csupán azért, mert úgy véli, hogy azok X vagy Y csoport tagjai.

Végleges gyógyulás nincs. A modern társadalom korábban soha nem látott nagy számban szakít föl sebeket, okoz konfliktusokat, és ebben a tekintetben méltó folytatója az emberiség történelmének, mely az emberi szenvedések története is egyben. A modern társadalom abban hozott gyökeres fordulatot, hogy lemond a szenvedések okozta fájdalmak képmutató tagadásáról, utópikus ígéretések és üdvötnök mindenhatóságába vetett fanatikus hitekről, és helyette az analízis, az elfogulatlan megismerés eszközeit kínálja föl, melyek révén a társadalom tagjai tudatosíthatják magukban, hogy ha lehetetlen is a Rossz kiiktatása az életből, ki-ki a maga helyén újra meg újra megkísérelheti a javítást, a megoldást. Törékeny lesz a születő egyensúly, hiszen a

megoldások sosem lehetnek véglegesek, a konfliktusok minduntalan újra előtörnek. A modern társadalom embere számára a történelemben először nyílik esély arra, hogy ha az emberi feltétel lényegéből következő konfliktusokat megoldani nem képes is, legalább megtanul a konfliktusokkal együtt élni és a szüntelen felboruló megoldások helyén új megoldásokat találni.

Az ANTISZEMITA TUDÁS

Az antiszemitizmus kiszorult a nyilvános kommunikáció fórumairól, írott forrásai több mint négy évtized távolából ontják az információkat, amelyek többnyire szájhagyomány útján terjedve törvényszerűen torzulnak. A torzulások során az eredeti politikai antiszemitizmus és a vele elegyült etnocentrikus, valamint vallási antiszemitizmus megfogalmazásai, érvei, következtetései, értelmezési keretei korábbi primitív szerkezetükhöz képest is egyszerűsödtek, sematizálódtak, jószerével egyetlen elem, az általuk közvetített indulat továbbörökítésére maradtak csak alkalmasak. Az eredeti készlet csonkolódását és kiürülését nem követte a feltöltődés, ilyen értelemben véve nem beszélhetünk antiszemita reneszánszról. Ami a reneszánsz benyomását keltetheti, az az, hogy a korábban teljes egészében a privát szférába száműzött antiszemita kommunikáció ténye nyilvános elismerést nyert, és az aktuális politikai viták által polarizált közvéleményben felbukkantak antiszemitizmusként értelmezhető felületes, meggondolatlan, öngigazoló megnyilatkozások.

Mindazonáltal az antiszemitizmus nem sülyedt le egészen, és a társadalom széles rétegeiben háttértudásként élnek az egykori antiszemita előfeltevések, sztereotípiák és előítéletek. E háttértudás jellegzetessége a szemérmesség és óvatosság. A mindennapi kommunikációkra általában véve is jellemző, hogy a megértés érdekében bizalommal kell lenni a másik iránt, előre fel kell tennünk, hogy szavainkat meg fogja érteni. A potenciális antiszemita közlő a szokásosnál többet kockáztat, amikor adott alkalommal antiszemita közlésre vállalkozik. Egyáltalán nem lehet bizonyos abban, hogy meg fogják érteni, ugyanis elfelejtődtek azok a szabályok, amelyek korábban az úri-középosztályi társadalmi réteghez való tartozás jelzésértékű gesztusaként kifejezetten helyénvalóvá tették az antiszemitizmus kinyilvánítását.

Az első veszedelem a meg nem értettség okán keletkező zavar, mely annál valószínűbb, minél inkább olyan társas környezetben kísérletezik az antiszemita, ahol a zsidósággal összefüggésbe hozható politikai, társadalmi és kulturális kérdések köre iránt nincs semmiféle érdeklődés. Elvileg éppen meg lehetne próbálkozni a népi antiszemitizmus kliséivel, ám azok anyaga gondolatilag annyira megmunkálatlan, hogy csupán érzelmi, indulati vonatkozásaik felvetése számíthat hatásra, amire csupán tömeghelyzetekben nyílik esély. Ez a magyarázata annak, hogy futballmeccseken, részegen összeverődött kocsmai társaságokban, fiatalokból verbuválódott csoportok szubkultúráiban felbukkannak antiszemita hangok, melyek azonban csupán egy általánosabb jellegű rossz érzés kifejeződései, nincs mögöttük meggyökerezett antiszemita meggyőződés, valódi antiszemita tudás. A „zsidó” ebben az esetben gondolatilag tökéletesen tisztázatlan, bármilyen negativitás szinonimája.

Antiszemita kontextus akkor keletkezik, ha közlő és hallgatója fölfedezi az előfeltevéseikben meglévő hallgatólagos egyezést. Végig kérdés marad természetesen az egyezés mértéke. Többféle puhatólódzási stratégia létezik. Az egyik módszer a „zsidó” szóval kapcsolatos rejtett értékítéletek irányának felderítését célozza. Sokszor látszólag nincs többről szó, mint „tények” firtatásáról, arról, hogy ki zsidó, ki nem az. Mivel a köznapi közlésben alkalmazott szavak funkciója kettős, tények jelölésére éppúgy alkalmasak, mint értékelések kifejezésre juttatására, a módszer segítségével pillanatok alatt eldönthető, hogy a partnerben munkál-e vagy sem a megkülönböztetési hajlandóság. Mihelyt e hajlandóság bizonyossá válik, beindul a sztereotipizálás gépezete. A gépezet által megformált tudás három elemből áll össze.

Az egyik elem azoknak az ismertetőjegyeknek a készletezése, melyeket az antiszemita tudás zsidósághoz való tartozás bizonyítékaiként tart nyilván. Maga a közlési folyamat persze nem kell, hogy kiterjedjen ezeknek az ismertetőjegyeknek a felsorolására, hiszen a lényeg éppen az, hogy mind a közlő, mind a hallgató (s a szerepek időközben változnak) feltételezi, hogy a másik éppen úgy „tudja”, hogy ki miért zsidó, mint a másik. Paradox hatása az ilyesfajta

közléseknek, hogy a kifejtetlenség és a hallgatólagos közös tudás alapján voltaképpen kölcsönösen megerősítik a felek egymást vélt igazukban, tehát azt veszik bizonyítottnak, amit éppen bizonyítaniuk kellene. Családnév, foglalkozás, arcberendezés, egyéb külső jegyek, beszédmód, lakóhely, barátok számontartása képezi a zsidóvá nyilvánítás gépezete számára a meghatározó információkat.

Az antiszemita tudás második rétege a feltételezett karaktervonásokat tartalmazza, amelyek az antiszemita közlési helyzetben résztvevők elfogultsága intenzitásának függvényében kevesebb vagy több sztereotípiát mozgósítanak. A működés lényege az utalás⁵⁶, szó sincs tehát katalógizálásról, hiszen az antiszemita közlés tartalma mindig valamilyen éppen zajló történés elmondása, kommentálása, jövőbeli lezajlásának valószínűsítése. A hatás az értelmezésben jön létre, melynek kimenetele éppen a sztereotípiáknak tulajdonított hitel és evidenciaérték következtében nem lehet kétséges.

A harmadik réteg szolgáltatja a kommunikáció megértéséhez nélkülözhetetlen „elméleti” tudást, melynek premiszái a fajelmélet által ihletett politikai antiszemitizmusból származnak. Következtetési sémák mozgósulnak, meg nem gondolt szillogizmusok lépnek működésbe, miáltal tartósul és erősödik az antiszemita világkép és az általa kényszeresen fenntartott saját identitás. Szomorú vonása ennek a képletnek, hogy ez a „saját” identitás mint „magyar” jelenik meg, reprodukálva ily módon a magyar nemzeti tudat százados önmeghatározási zavarát.

Az antiszemita tudást mozgósító másik stratégia a kerülő utat választja. Ilyenkor a zsidóellenes szavak el sem hangzanak, az antiszemita előfeltevés-rendszer az utalások mélyrétegeiben lappang. A közlő az elfogulatlanság pózában tetszeleg, s történelmi, politikai, kulturális eszme-futtatásként adja elő mondanivalóját, melynek rejtve maradó üzenete a zsidóknak címzett szemrehányás. Szó sincs sztereotípiákról, köznapi antiszemita érvelésről, hiszen a közlő látszólag csupán tényeket közöl. Zsidó bevándorlást, zsidó tőkét, zsidó tömegkultúrát, túlzott zsidó szereplést emleget, és voltaképpen kimondatlanul azt sejteti, hogy soha semmi probléma és konfliktus nem keletkezett volna, ha a zsidók elkerü-

lik Magyarországot. E megtévesztő logikai igazság mélyén alapvető történeti hazugság lapul, hiszen sosem volt a történelemben olyan korszak, amikor valakik valahonnan ne mentek vagy jöttek volna, és éppen a honfoglalásra oly büszke magyaroknak kellene óvatosan eljárniuk, amikor a „ki, mikor honnan” kérdést feszegetik.

Az antiszemita tudás fentebb bemutatott közvetlen, illetve közvetett működési módjának legérdekesebb vonása, hogy az efféle tudás részesei és működtetői vannak a legkevésbé tudatában annak, hogy a külső megfigyelő antiszemitanak minősítheti őket. Ők háborodnak föl leginkább, ha megnyilvánulásait antiszemita jellegűnek állítják be. Úgy vélik, hogy csupán tapasztalataikat, tényekre alapozott tudásukat fogalmazzák meg. Ezen a ponton akár reménytelennek is nyilváníthatnánk az antiszemitizmus elleni küzdelmet, mint ahogyan e küzdelem reménytelen is, ha csupán a felvilágosításra, az információk közlésére szorítkozik.

Van persze az antiszemitizmusnak egy vehemensebb, a konvencionálisan elfogadott antiszemita tudás bizonyosságába vetett hiten túlmutató, agresszív változata. Itt már többről van szó, mint kommunikációs kulturálatlanságról, a mindennapi mentálhigiéné hiányáról. A meggyőződéses antiszemitizmus kóros személyiségfejlődési tünet, mely azonban nagyon is normálisnak tűnhet, ha a társadalom antidemokratikus berendezkedése, megmerevült egyenlőtlenségi rendszere, a világ meghatározó gazdasági és kulturális folyamataitól való elzártsága eltorzítja a látás viszonyokat. A keletkező társadalmi hisztéria és szorongás légkörében a normális lesz a kóros, a racionális tűnik irracionálisnak. A mindenáron való alkalmazkodás és túlélés görcse által megbénított társadalmi ítélőképesség helyére települt konvencionális előítéletesség hamis normái és értékei kifejezetten olyan személyek közéleti és politikai érvényesülésének kedveznek, akik torz személyiségük hatóerejét azokból a szörnyeteg erőkből merítik, amelyeket a társadalom torz viszonyai szabadítottak föl közönségükben. Hogy ez soha többé ne következhesen be megint, ahhoz az európai társadalomfejlődés modern mintáihoz való visszatérés, a demokratikus politikai kultúra mindennapokig lehetőleg normáinak és értékeinek kiépítése szükséges.

DEMOKRATIKUS POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ

Az antiszemita tudás és az általa vezérelt megkülönböztető viselkedés kialakulása nem nélkülözheti a szocializációs előzményeket. A maga helyén utaltunk arra, hogy a tekintélyelvű családi nevelés olyan személyiségfejlődésnek kedvez, mely a szocializációs folyamat során óhatatlanul feltoronyosuló konfliktusok és feszültségek levezetődését csakis az alávetődés és az alávetettség pszichológiailag nyomorító, egyenlőtlen viszonylataiban teszi lehetővé. Önmagában a családi nevelési stílus kevés lenne, ha nem hatná át a tekintélyelvűség a társadalom teljes viszonylatrendszerét. A merev, egyéni változékonyságokra tekintet nélküli iskolarendszer, militáris szellemű ifjúsági szervezeti élet, a dogmatikus gondolkodásmód által egyeduralkodó módon befolyásolt tömegkommunikáció egészében véve normává emeli az autonómiahiányt, tekintélytiszteletet, vakhitet, és e külső hatások vonzásának a családi szocializációban deformált lélek már képtelen ellenállni.

Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a tekintélyelvűség és az attól elválaszthatatlan előítéletesség minden személyiségfejlődés kiiktathatatlan szakasza, lépés az úton, mely a stabil személyközi környezetbe született gyermekben csírázó egoizmustól a sikeres felnőttélet folytatásához nélkülözhetetlen kölcsönösségi belátások uralmáig vezet. A tekintélyelvű nevelés parazita módon rátelepül erre a szakaszra, és eljárásai voltaképpen arra irányulnak, hogy a szocializációs folyamat ne folytatódjon, a szeretet, türelem és megértés elvei szentimentális klisékké alakulva véget érjenek a sajátként megismert csoport határainál. Ezért van az, hogy a tekintélyelvű személyiség számára oly ösztönösnek, természetesnek és magától értetődőnek tűnik a másságtól való elhatárolódás, amit a másságot sújtó negatív értékítéletek is megtámogatnak. Az idegenséggel szemben érzett gya-

megismerésből és valódi megértésből, hanem elsődlegesen az idegenekkel szemben érzett fenyegetettségből és szorongatottságból meríti.

Ismeretes, hogy a náci Németországot elfoglaló amerikai hadsereg nyomban hatalmas nevelési kampányokba kezdett, melyek célja a tekintélyelvű szellemben felnőtt, antidemokratikus elvek szerint élő német lakosság demokratikus szellemű átnevelése volt. Kulturális kisugárzásukra, szellemi emelkedettségükre büszke német városok lakóit a néhány villamosmegállónyi távolságban elhelyezkedő koncentrációs táborokhoz vezették, hogy a saját szemükkel láthassák a még szinte ki sem hült halottégető kemencéket (vagy azok sietve felrobbantott maradványait), saját maguk győződhessenek meg a német felsőbbrendűség nevében elkövetett iszonyatos tettek bűnös következményeiről. Plakátok ezrei jelentek meg a földig bombázott német városok épen maradt házfalain, amelyek felvilágosító célzattal katalogizálták az átnevelendő németek számára a demokrácia értékeit, szembeállítva azokat a pusztulást hozó hagyományos „német erényekkel”. A plakátok fényözönben mutatták a következő szavakat: tisztesség, igazságosság, mások jogainak tiszteletben tartása, becsületesség, békeszeretet, bizalom, együttműködés. A másik lista az éppen legyőzött gonosz sötét térfelére került szavakat mutatta: kisebbségek üldözése, a demokrácia megvetése, felsőbbrendűségi eszme, az állam iránt mutatott vak engedelmesség, egy erős vezér után való áhítozás, militarizmus, üldözöttségi komplexus.⁵⁷

Az átnevelő kampány során pszichológusok által gondosan megtervezett csoportos foglalkozásokat szerveztek, melyek részint a demokratikus együttélés értékeit hirdették, részint alkalmat adtak a demokratikus együttélés technikáinak gyakorlására. Az amerikai megszállók helyi szinten nyomban szabad helyhatósági választásokat írtak ki, melyeken antifasiszták, ellenállók, a náci korszakban magukat nem kompromittált németek indulhattak.

A demokratikus politikai szocializáció természetesen korántsem egyszerűsíthető le effajta jó szándékú, egészséges pragmatizmust mutató társadalompedagógiai kampányokra. Megfelelő jogi, politikai és kulturális intézkedések mel-

lett arra az ilyen kampányok mindenképpen alkalmasak, hogy kimutassák az uralomra jutott hatalmi rendszer demokratikus elkötelezettségét és azt az óhaját, hogy radikálisan szakítson a múlttal. A valódi feladat az életbe belépő nemzedékek demokratikus szellemben történő nevelése, demokratikus politikai kultúrára való felkészítése.⁵⁸

Ez a feladat annyiban nehezebb a tekintélyelvű szocializáció céljainak valóra váltásánál, hogy megvalósítása során a nevelő nem támaszkodhat a személyiségfejlődés regreszív erőire, a szabadságtól való menekülés ősi pszichológiai motivációjára. A demokratikus politikai szocializáció tengelyében a személy szabadsága és önrendelkezése áll, mely óhatatlanul kockázatosabb életvezetést tesz lehetővé, mint a tekintélyekre hagyatott, önállóságra ráébredni képtelen személy hamis biztonságérzete. Az utóbbi nem ismeri a ketyet, elutasítja magától a kétértelműségeket, belső feldolgozatlan feszültségeit akadálytalanul kivetíti a nála gyengébbekre, felelőségérzete minimális, mivel csakis alá- és fölévetettségi viszonylatokban tud cselekedni. A csőd hosszú távon derül ki, amikor már késő a felismerés, korrekcióra nincs lehetőség. Tekintélyelvűségben felnőtt emberek demokratikus átnevelése már ezért is lehetetlen. A demokratikus szellem, az életbe belépő nemzedékek demokratikus értékekre fogékony nevelése, valamint a demokratikus társadalmi intézmények azonban elszigetelhetik és visszaszoríthatják a tekintélyelvűséget, és ha a tekintélyelvű személyek tömegeit meg nem változtatják is, megrettenthetik és vélt igazukban elbizonytalaníthatják.

Miben áll a demokratikus politikai szocializáció lényege? A legfontosabb viszonylat, melyre a demokratikus nevelés képesít, a *kölcsönösség*. A kölcsönösség alapján válik lehetővé a másik megismerése, mely ugyanakkor az önismeret nélkülözhetetlen biztosítója is. A kölcsönös viszonylatok a hierarchikus viszonylatokkal szemben dinamikus egyensúlyban állnak fenn, ami a résztvevők szempontjából azt jelenti, hogy sosem lehetnek elégedettek a meglévővel, hiszen a kölcsönösség csak akkor és addig áll fenn, amíg azt a résztvevők akarják. Ebből adódik a *kommunikáció* fontossága, melynek funkciója, hogy a kapcsolat a bizalom, a türelem és a megértés elemeivel telítődjön. A társadalmi és tár-

sas világ megismerése ilyen alapokról táplálkozva sosem merülhet ki egyszer a mindenkorra érvényesnek kikiáltott sémák rutinszerű alkalmazásában. A nyílt, újra fogékony, változásra mindig kész megismerési stílus jegyében fogant hitek, meggyőzések, értékek, nézetek és vélemények vitákban ütköznek, miáltal elfogadásuk vagy elutasításuk a személyek döntésének eredményeképpen következnek be.

E döntési mozzanat lényege a választás szabadsága, miáltal személy és meggyőződés között elvileg más kapcsolat jön létre, mint a tekintélyelvű azonosulás esetében. A meggyőződés lehet merev és változatlan vagy lágy és változékony, forrása mindenképpen a külső megerősítés (ami jelentheti a büntetéstől való félelem kerülését is), következésképpen nincs alávetve a racionális mérlegelésen alapuló alkalmazkodás kényszerének. A választó egyén esetében az önazonosság forrása nem szűkül le a választott értékre, nézetre, véleményre, hanem elsődlegesen a választás élményének megtapasztalásából, a kompetenciaérzetből táplálkozik. Ez egyben a rugalmas alkalmazkodás, gyors és pontos helyzetfelismerés biztosítója is, mely demokratikus viszonyok között a társadalomban tömegesen előfordulva egyben a társadalom politikai, gazdasági és kulturális teljesítőképességének, működőképességének és sikerességének a záloga is.

A demokratikus együttélés technikái a kölcsönösség bázisán egyaránt képesítenek az együttműködésre és a versengésre. Az együttműködés nyilván közvetlenebb megnyilvánulása a szolidaritásnak, segítőkészségnek, megértésnek és szeretetnek, mely nélkül egészséges magánélet és közélet egyáltalán nem is létezhet. Azonban a verseny, amennyiben minden résztvevő által ismert és jóváhagyott tisztességes szabályokon alapul, pótolhatatlan szer a teljesítmények fokozására, a sikerek és a kudarcok megkülönböztetésére, egy társadalmilag érvényes mércerend kimunkálására.

A fentiekből következik, hogy az előítélet-mentességre törekvő szocializációt képtelenség kiszakítani a demokratikus nevelési folyamat egészéből. Azok az együttélési technikák, amelyek az egymás közti kommunikációban és interakcióban kölcsönösségre épülve a megértést, a bizalmat, a nyíltságot, a türelmet, az empátiát, az egyéniséghez való

jog tiszteletét szolgálják, az előítélet-mentes gondolkodás és társadalmi beállítódás biztosítékai is egyben.

Mindez persze csak akkor hatékony, ha kiegészül a demokratikus értékeket fenyegető gondolati primitivizmus és ézelmi barbarizmus minden megnyilvánulása ellen történő hathatós és azonnali fellépés ösztönzésével. Senkiben sem szabad olyan benyomást kelteni, hogy a demokratikus keretek között természetesen maximalizálódó szabadság a társadalom gyöngeségének, kohéziós hiányának a jele. Az ellenség azonban ilyen esetekben nem misztikus, ideológikus kódok torzító fátylába takarva, önkényesen bárkire ráhúzható kategóriák előítéletes prizmáján keresztül megjelenő fantomok képében, hanem világosan lokalizálhatóan, a maga agresszív, a szabadság értékének elpusztítására törő voltában mutatkozik meg, akit ha személyében nem is, de ideológiájában, hazug és csalfa hitében feltétlenül vissza kell szorítani.

Előítéletekkel, fanatizmussal, dogmatikus és agresszív utópiákkal szemben nem tanácsos a türelem és a bizalom útját járni, bár kétségtelen, hogy a demokratikus politikai szocializáció eredményességének végső soron az a kritériuma, hogy mennyire képes a nevelés már a személyiségfejlődés szintjén megakadályozni az antidemokratikus csábítások hívását.

A cél a demokratikus állampolgári nevelés. Senki sem várhatja, hogy a demokratikus állampolgárok pusztá kinyilatkoztatások nyomán Pallasz Athénéként pattannak majd elő. Elsősorban az iskolai nevelésre hárulna ez a feladat. Szükség lenne egy olyan tárgyra, mely magában foglalva etikát, szociálpszichológiát, kulturális antropológiát, szociológiát, gazdaságtant, mintegy társadalomismereti alaptárgyként szemléleti keretbe foglalná a történelmet, földrajzot és irodalmat. Tizenkét osztályos iskolázást feltételezve, a tárgy három négyéves szakaszból álló ciklust képezhetne.

Az első szakaszban az *ember* állhatna a középpontban. Az ember biológikuma, fiziológiája, pszichológiája megtanítása során rá lehetne mutatni az emberi lény hallatlan plaszticitására, az ebből adódó variabilitására. A különböző kultúrák feltételei között élő emberek sajátos magatartásmintái, értékei, szokásai, hitei, játéka, társadalomszerveződése is-

meretében a tanulók számára kiderülhetne, hogy az ember mint a természet korlátait visszaszorító lény milyen sokféle módon képes társadalmat – azaz „második természetet” kiépíteni maga körül, miközben voltaképpen mindegyik változat *egyenértékű* egymással.

A második szakaszban a mindennapi élet képezhetné a vezérmotívumot. Mi mozgatja a mindennapi életben az embert? Honnan vannak céljai, vágyai, szükségletei? A mindennapi élet típusos történéseinek tárgyalása során szemléltetni lehetne az emberi élet állandóságait: a születést, a halált, a párválasztást, a szerelmet, a barátságot, az alá- és fölérendeltségeket, a konfliktust stb. Különös figyelmet kellene fordítani ebben a szakaszban a *kommunikációra*. A „természetes jelentések” tárgyalása módot adhatna arra, hogy a tanulók az általuk ismert települést, utcát, a különböző belső színtereket: lakás, templom, iskola, üzlet, színház, múzeum – mint sajátos tartalmat értelmezzék, melyben ott rejlik a múlt üzenete és a társadalom hatása. A kommunikáció másik szála az eleven emberek közötti közlés, akár informális, akár formális pályákon zajlik.⁵⁹ Különös gondot kellene fordítani a nyelvekre, melyek a maguk sokféleségében, egyediségük által megszabott sajátos világlátásukkal egyúttal a kulturális univerzalitásra is jó példát adnak. Az alapos idegennyelvtudás önmagában is az előítéletmentesség egyik biztosítója.

A harmadik szakaszban a társadalom mibenlétének megértését lehetővé tevő kategóriakészlet megtanítására kerülhetne sor. A társadalom mint az emberek természettől való elkülönülésének sajátos valóságsszférája, a kommunikáció mint a társadalmi lét alapviszonylata, a termelés, a termelési viszonyok, a termelőerők, a társadalmi osztályok és csoportok, a politikai forradalmak, a modernizáció, a nemzetfejlődés, az ideológiák, a társadalmi szervezetek – a két korábbi szakasz ismeretanyagára építkezve tartalommal telítődnének.

A módszer kezdetben feltétlenül az indukciónak biztosítana elsőbbséget. A megfigyelés, a saját élményszerzés, a te-repgyakorlat, a tanulmányi kirándulás, a szociográfiai célzatú táborozás, az önálló anyaggyűjtés eleve kedvez a komplex és önálló gondolkodás kialakulásának. A viták, az

önképzőkörök, az eleven csoportélet, a saját álláspont érvek segítségével történő védelme, a közösségi színtereken folytatott beszéd, a tömegkommunikációs tartalmak aktív befogadása, a saját szövegek és egyéb produktumok készítése mind olyan didaktikai eszköz lehet, melynek révén az életbe belépő fiatal a mindennapok részeseként egyben valamilyen szakterület specialistája és a közügyek iránt érdeklődő, „jól informált állampolgár” is lehet. Csak az a társadalom mondható demokratikusnak, mely az általa felhalmozott és forgalmazott tudás elosztásának egyenlőtlenségeit olyképpen tudja ellensúlyozni, hogy tagjai számára e három szerepet egyaránt elérhetővé teszi.

JEGYZETEK

1. Wittgenstein, L.: Logikai-filozófiai értekezés. Akadémiai K. Bp. 1963. 177. o.
2. Shakespeare, W.: Hamlet (Arany János fordítása)
3. Sumner, G. W.: Népszokások. Gondolat, Bp. 1978
4. Jung, C. G.: Emlékek, álmok, gondolatok. Gondolat, Bp. 1987
5. Lengyel D.: Régi magyar mondák. Móra, Bp. 1972. 45. o.
6. Tajfel, H.: Az előítélet gyökerei: néhány megismeréssel kapcsolatos tényező. In Csepeli Gy. (szerk.): Előítéletek és csoportközi viszonyok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1980. 40-69. o.
7. Schütz, A.: Az idegen. In Hernádi M. (szerk.): A fenomenológia a társadalomtudományban. Gondolat, Bp. 1984. 405-413. o.
8. Hankiss E.: Társadalmi csapdák. Magvető, Bp. 1979
9. Bereczkei T.: A szociobiológia társadalomképe. Janus 1987. III. 1-16. o.
10. Allport, G. W.: Az előítélet. Gondolat, Bp. 1977
11. Pléh Cs.-Terestyéni T. (szerk.): Beszédaktus-kommunikáció-interakció. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp. 1979
12. Adorno szavait idézi Howe, I.: Az irodalom és a „holocaust”. Nagyvilág 1989. 255. o.
13. Aronson, E.: A társas lény. KJK, Bp. 1987. 136. o.
14. Lippmann, W.: Public Opinion. Penguin, Baltimore, 1922
15. Pléh Cs.: A történetyszerkezet és az emlékezeti sémák. Akadémiai K., Bp. 1986
16. A programot Neményi Máriával és Sajó Andrással dolgoztuk ki.
17. Cantor, N.- Mischel, W.: Prototípusok a személypercepcióban. In (Hunyady Gy. szerk.): Szociálpszichológia 2. kiadás. Gondolat, Bp. 1984. 325-390. o.
18. Phaedrus: A farkas és a bárány (Weöres Sándor fordítása)

20. Csepeli Gy. (szerk.): Előítéletek és csoportközi viszonyok. Bevezetés. KJK, Bp. 1980. 20. o.
21. Leon, A.: The Jewish Question. A Marxist Interpretation. Pathfinder Press, Inc., New York, 1950
22. Frenyó Z.-Gábor Gy.: Pogányok, zsidók, keresztények. A keresztény filozófia születésének háttéréről. Világosság. Melléklet az áprilisi számhoz, 1988
23. Horkheimer, M.-Adorno, T. W.: Az antiszemitizmus elemei. In Zsidókérdés Közép-Kelet-Európában. ELTE ÁJTK, Bp. 1985. 165-183. o.
24. Mannheim, K.: Ideologie und Utopie. Frankfurt am Main, 1952. 207. o.
25. Shakespeare, W.: A velencei kalmár (Vas István fordítása)
26. Szabó M.: Nemzetkarakter és reszsentiment. Gondolatok a politikai antiszemitizmus funkcióiról. Világosság 1981/6. 358-362.o.
27. Ormos M.: Nácizmus-fasizmus. Magvető, Bp. 1987.
28. Ariés, Ph.: Gyermek, család, halál. Gondolat, Bp. 1987
29. Freud, S.: Esszék. Gondolat, Bp. 1982
30. Erős F.: Pszichoanalízis, freudizmus, freudo-marxizmus. Gondolat, Bp. 1986
31. Adorno, T. W.-Frenkel-Brunswik, E.-Levinson, D. J.-Sanford, R. N.: The Authoritarian Personality. W. W. Norton Company, Inc., New York, 1950
32. Rokeach, M.-Restle, F.: A nyílt és a zárt gondolkodási rendszerek közötti alapvető különbségtevés. In Csepeli Gy. (szerk.): Előítéletek és csoportközi viszonyok. KJK, Bp. 1980. 304. o.
33. Sartre, J. P.: Vádirat az antiszemitizmus ellen. Káldor, Bp. 1947
34. Horkheimer, M.-Adorno, T. W. i. m. 173-179. o.
35. Sartre i. m. 45. o.
36. Bettelheim, B.-Janowitz, M.: The Dynamics of Prejudice: A Psychological and Sociological Study of Veterans. Harper, New York, 1950
37. Csepeli Gy.: Bevezetés a szociálpszichológiába. Tankönyvkiadó, Bp. 1984. 203-319. o.
38. Szász Gy.: Egy előítélet nyomában. Magvető, Bp. 1976
39. Karády V.: Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon. (Marjanucz László interjúja.) Mozgó Világ. 1988. 8. 26-49. o. és 9. 44-57. o.
40. Szabó M. i. m. 361.0.
41. Szabó D.: Az elsodort falu. Genius, Bp. 1919.3. kötet 54-58. o.

42. Hobsbawm, E. J.: A forradalmak kora. Kossuth, Bp. 1988
43. Erdélyi József versben, önéletrajzi prózában számtalan helyen tért a nyílt antiszemita uszítás útjára. Németh László „reformprogramja” és egész társadalomképe sem nélkülözte az antiszemita elemeket. („... a gazdasági reformról sem mondhatunk le azért, mert a zsidóságnak ellenszenves. A magyar kapitalizmus tízmillió magyarnak volt egészségtelen; bűne-é az a reformnak, ha tízmillió magyar javára néhány százezer zsidó [és ugyanannyi nem zsidó] alól a szabadverseny vizeit lecsapolja?”) *Töredékek a reformból*
44. Braham, R. L.: A magyar Holocaust. Gondolat, Bp. 1988. Backburn International Corporation, Wilmington
45. Bibó I.: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In Hanák P. (szerk.): Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Gondolat, Bp. 1984
46. Szabó M.: 1956 öröksége. Unió 1989. 1. sz. 9. o.
47. Csepeli Gy.: Negatív identitás Magyarországon. Társadalomkutatás 1988. 4. 27-38. o.
48. Várady P.: Befejezetlen múlt – a mai magyar zsidó valóság. In Karátson E.-Neményi N. (szerk.): Belső tilalomfák. Tanulmányok a társadalmi öncenzúráról. Hollandiai Mikes Kelemen Kör, 1982. 81-146. o.
49. Angelusz R.-Csepeli Gy.-Kulcsár L.-S. Molnár E.: A kommunikáció folyamata és a vélemények alakulása. Tömegkommunikációs Kutató Központ, Bp.
50. Erős F.-Kovács A.-Lévai K.: „Honnan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” (Interjúk) Medvetánc 1985. 2-3. 129-144. o.
51. Ismeretes, hogy Kürt Waldheim Ausztria elnökévé választása előtt átsiklott életrajzának háborús évein, majd amikor a dokumentumok alapján nyilvánvalóvá vált, hogy *tudnia kellett* a deportálásokról és a zsidókra váró tragikus sorsról, akkor „feledékenységére” hivatkozott. Az effajta emlékezetkiesés nyilván sokak sajátja, akik az idő tájt katonai vagy politikai szerepet tölthettek be, majd utóbb folytatták nyilvános ténykedésüket (ha más pályán vagy szintéren is).
52. Márton L.: Kiválasztottak és elvegyülők. Magvető, Bp. 1989
53. Bibó I. i. m. 705. o.
54. Sartrei. m. 90-91. o.
55. Bibó I. i. m. 261.0.
56. Mérei F.: Lélekteleni napló. I. Az utalás lélektana. Művelődéskutató Intézet, Bp. é. n.
57. Wasmud, K.: Politische Plakate aus dem Nachkriegs-

deutschland zwischen Kapitulation und Staatsgründung. Fischer, Frankfurt am Main, 1986

58. Claussen, B.: Politische Persönlichkeit und Politische Representation. Zur demokratietheoretischen Bedeutung subjektiver Faktoren und ihrer Socialisations, geschichte. Haag+Herchen Verlag, Frankfurt am Main, 1988

59. Buda B.: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. Tömegkommunikációs Kutató Központ (harmadik, átdolgozott és bővített kiadás), Bp. 1988

TARTALOM

A szavak „fajtalansága”	5
Csoportok	10
Kategorizáció és azonosulás	14
Előítéletek	20
Sztereotípiák	27
Kisebbség-többség	35
Etnocentrikus antiszemitizmus	41
Vallási antiszemitizmus.....	46
Politikai antiszemitizmus	52
Az antiszemitizmus lélektana	59
Antiszemitizmus Magyarországon.....	80
Észlelt antiszemitizmus.....	100
Az antiszemita tudás.....	106
Demokratikus politikai szocializáció.....	110
Jegyzetek.....	117

Dabasi Nyomda (90-0075) Budapest-Dabas, 1990
Felelős vezető: Bálint Csaba igazgató

ISBN 963 211 869 3

Kozmosz Könyvek, Budapest
Felelős kiadó: Sziládi János igazgató
Felelős szerkesztő: Hegyvári Franciska
Műszaki vezető: Szakálos Mihály
Képszerkesztő: Zigány Edit
Műszaki szerkesztő: Rucsek Andrea
Terjedelem: 7,52 (A/5) ív. IF 6418